

4 / 2013

český
časopis
historický

ROČNÍK
111/2013
ZALOŽEN
1895

THE
CZECH
HISTORICAL
REVIEW

č
č
h

4/2013

Redakce

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief:

Jaroslav PÁNEK – Jiří PEŠEK

Výkonná redaktorka / Managing Editor:

Magdaléna Pokorná

Vědecká rada / Scientific Board:

Zdeněk Beneš, Václav Bůžek, Milan Hlavačka, Tomáš Knoz, Robert Kvaček,
Jiří Lach, Václav Ledvinka, Jiří Malý, Svatava Raková, Eva Semotanová,
Petr Sommer, Petr Svobodný, Petr Vorel, Jiří Vykoukal, Josef Žemlička

s redakčním kruhem / with Editorial Board:

Josef Harna, Ivan Hlaváček, Zdeněk Hojda, Miroslav Hroch, Jan Křen,
Milan Myška, Milan Otáhal, Josef Petráň, Ivan Šedivý, Josef Válka

Mezinárodní vědecká rada / International Scientific Board:

Detlef Brandes (Düsseldorf), Stanisław Bylina (Warszawa),

Alessandro Catalano (Padova), Robert J. W. Evans (Oxford),

Henryk Gmiterek (Lublin), Dušan Kováč (Bratislava),

Antoine Marès (Paris), Ralph Melville (Mainz),

Nicolette Mout (Leiden), Thomas Winkelbauer (Wien)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. / Published by the Institute of History, Prague

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/241

E-mail: cch@hiu.cas.cz

ERIH – European Reference Index for the Humanities (Category A; International-1)

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/cesky-casopis-historicky.ep/>

<http://hsozkult.geschichte.huberlin.de/zeitschriften>

<http://cejsh.icm.edu.pl>

ČČH vychází čtvrtletně / ČČH is published quarterly

ISSN 0862-6111

OBSAH / CONTENTS

STUDIE A MATERIÁLY / STUDIES AND ARTICLES

ŽEMLIČKA Josef, K organizaci venkovského zázemí středověkých měst. s. 681–727
(On the Organisation of the Rural Hinterland of Medieval Towns)

ČERNUŠÁK Tomáš, Nunciatura u císařského dvora v prvních letech vlády
Rudolfa II. a české země s. 728–742
*(Papal Nunciature at the Imperial Court in the First Years of the Reign
of Rudolph II and the Czech Lands)*

VOREL Petr, Státoprávní vyčlenění českých zemí ze Svaté říše římské.
Důsledky říšské reformy Maxmiliána I. Habsburského s. 745–804
*(The Constitutional Exclusion of the Czech Lands from the Holy Roman Empire.
Consequences of the Imperial Reform of Maximilian I of the House of Hapsburg)*

STUDIE A MATERIÁLY

K organizaci venkovského zázemí středověkých měst*

JOSEF ŽEMLIČKA

Důsledky transformačních změn se začaly v českomoravském prostředí otevřeně projevovat ve 13. století. Správní hrad (*civitas*), dříve k sobě stahující platby a břemena „svobodného“ (tj. knížeti a jeho úřadům podléhajícího) lidu, ztrácel magnetickou sílu a jeho dřívější funkce slábly. V některých činnostech větší hrady přetrvávaly, jiné vcházely do soukromých rukou, ty periferní pustly a zanikaly. Nároky hradské správy sestupovaly v modifikovaných formách na vrchnosti, zatímco panovník si budoval nové pilíře své přímé moci – újezdy, vilikace, města, hrady nového typu. Královská moc rázněji vymezovala svá regální práva, zvýšené fiskální potřeby nahrazovala

JOSEF ŽEMLIČKA: On the Organisation of the Rural Hinterland of Medieval Towns

There exists a long tradition of research into relations between the medieval town or city and the village, at present primarily linked with the names of Jindřich Tomas and Jaroslav Bakala. The dynamic development of the study of urban issues in the past thirty years and simultaneously the entry of archeology and other disciplines into the field of urban research (the work of Jan Klápště about the transformation of the Czech Lands in the Middle Ages being of especial importance) offer new opportunities to capture the role of the medieval town and its rural environs in new dimensions. Undoubtedly, there is no need to emphasise that the relationship between the town and village was one of the determining factors of both economic and social development in the „Czech“ and also European Middle Ages.

Key words: history, Bohemia, town, town and countryside, the right of a one-mile exclusion zone, the Middle Ages

berněmi. Intervaly jejich výběrů se zkracovaly a stávaly rytmickými. Určující osou v životě oblastí přestával být vztah hrad – provincie, nýbrž město a jeho region. Formálně jako by se nic nedělo, správní *civitas* byla střídána mladší verzí tohoto pojmu, a sice *civitas* ve smyslu institucionálního města. Aby se však nový model ujal, záleželo na míře dialogu města s venkovem. Ačkoliv v „polních“ krajích se už před 13. stoletím rýsovaly okruhy s čilejší tržní výměnou, až tvorba skutečné urbánní sítě ohlásila systémový zlom, který vtiskl rysy mnoha dalším staletím.¹

Právo míle

Tyto kroky se uskutečňovaly postupně a s přerывy. Opravdové plnosti nabyl městský život teprve za Lucemburků, kdy se tržní síť zahustila o desítky nových, třebaže podle různých kritérií odstupňovaných lokalit. Ujímání a šíření městských rad pak otvíralo prostor městské samosprávy, tak jak ji mohl alespoň v omezené míře nabídnout středověk.²

Nejprve se zastavme u pojmu centralita, chceme-li „organizace prostoru“, jak ji parafrázoval Sławomir Moździoch, když studoval genezi slezských měst. Učení o centrálních místech zahájilo vítězný pochod ještě předválečnou knihou německého geografa Waltera Christallera (1933). Teoretická východiska znějí logicky. Konkrétní místa v sídelní síti plní rozličné funkce, a pokud ty se rozprostřou na širší nebo užší okolí, hovoříme o jejich centralitě. Christaller aplikoval svoje úvahy na jihoněmecká města. Za jejich primární rys chápal tržní funkci, dále uvažoval výrobní, obslužná, zásobovací, dopravní i jiná hlediska. V praxi se ovšem nedá takové členění prostoru exaktně vyhodnotit, sídelní geografie jistého území vstřebává i neměřitelné a podprahové impulzy. I když nejsou zjevné, výsledek ovlivňují. Až po válce se Christallerovy teze dočkaly větší pozornosti a „centralita“ jako taková prošla vlnou intenzivního zájmu.³

* Studie byla zpracována v rámci Výzkumného centra historické geografie – Historical Geography Research Centre, grantového projektu na podporu excelence v základním výzkumu GA ČR P410/12/G113.

- 1 Koncept středověké transformace českých zemí předložil Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005 (= Edice Česká historie 15), v upravené anglické verzi TÝŽ, *The Czech Lands in Medieval Transformation*, Leiden–Boston 2012 (= East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 17), s důrazem na roli 13. století Josef ŽEMLIČKA, *Počátky Čech královských 1198–1253. Proměna státu a společnosti*, Praha 2002 (= Edice Česká historie 10), s. 195–332.
- 2 Syntézu středověkého města předložil František HOFFMANN, *Středověké město v Čechách a na Moravě*, 2. vyd., Praha 2009 (= Edice Česká historie 20), s odkazy na starší práce.
- 3 Sławomir MOZDZIOCH, *Zur Genese der Lokationsstädte in Polen in stadthistorischer Sicht*, in: Burg – Burgstadt – Stadt. Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer

Více stupňů centrality znaly i „knížecí“ Čechy s Moravou. Správní hrad nebyl jediným místem, které by převyšovalo běžná agrární sídliště. V hradeckých okresech působily další hrady a opevněné polohy (*castella, castra, oppida, munitia*), příslušné ke „svojí“ *civitas*. Na východočeském Hradecku vzpomíná Kosmas k roku 1115 vedle Hradce čtyři jiné pevnosti (*civitatem Gradec et totam circa adiacentem cum quatuor castellis provinciam*). Jistě měl na mysli Opočno a Jaroměř, možná Libici, o čtvrté se lze dohadovat. Pouhým místem odpočinku nebyvaly ani lovecké stanice, případně další knížecí útulky rozseté po zemi. I ty potřebovaly zázemí. Jako body místní směny i výroby působily krčmy (*tabernae*), často spojené s trhem. Blíže k zemským branám se rozložily celnice (*thelonea*), od 12. století počala na sebe upozorňovat uskupení při brodech, na křižovatkách cest, před branami klášterů. Již před nástupem lokačních měst se rodily struktury s různě silným poutem ke směně, řemeslu, obchodu. Bývaly početnější v lidnatých obvodech, jako v litoměřické kastelánii, kde se dá rozpoznat několik spádových míst, které v polokruhu 10–20 km obklopovaly hradské ústředí. Patřily sem Lovosice (pravěká a časně středověká aglomerace), Budyně (knížecí dvůr), Roudnice (biskupský hrad), Mury (první známý doklad o německém právu), pravděpodobně i Libochovice, Třebenice, Kravaře. Jak pro český severozápad doložil Petr Meduna, ještě více pročleněný obraz nabídne vtažení archeologických nálezů. Hrady, určené k hájení hranice a položené u zemských bran (Tachov, Přimda, Kladsko aj.), se patrně mohly řídit zvláštním režimem.⁴

Síť trhů „knížecí“ doby, vázaná ke správním *civitates* a lokálním spádovým místům, byla v „královské“ éře střídána rastroem královských *civitates* a druhsledových měst, městeček a středisek, provázených často adjektivem

Zentren in Ostmitteleuropa. Hrsg. von H. Brachmann, Berlin 1995 (= Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa), s. 149–160; o teorii centrálních míst Walter CHRISTALLER, *Die zentrale Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*, 2. Aufl., Darmstadt 1968, jimž se později pro střední Evropu věnoval například Michael MITTERAUER, *Markt und Stadt im Mittelalter. Beiträge zur historischen Zentralitätsforschung*, Stuttgart 1980 (soubor statí).

- 4 *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*. Hrsg. von B. BRETHOLZ, Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum, Nova series 2, Nachdruck München 1995 (dále *KOSMAS*), III.41, s. 214. K místům litoměřického okruhu Jindřich TOMAS, *Litoměřický městský region ve středověku*, Ústecký sborník historický 1979, s. 61–82; pro severozápadní Čechy Petr MEDUNA, *K rekonstrukci vnitřní struktury hradské organizace Přemyslovců v severozápadních Čechách*, in: Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-wschodniej. Red. S. Możdzioch, Wrocław 1995 (= Spotkanie Bytomskie 1), s. 91–108; TÝŽ, *Cesty ve středověku – středověk v cestách*, in: Mediaevalia archaeologica Bohemica 1993. Památky archeologické – Supplementum 2, Praha 1994, s. 108–116.

forensis. Opět severozápadní Čechy prokazují silnou míru takového předurčení. Hradská ústředí v Litoměřicích, Žatci, Bílině a Děčíně měla dobré šance k „druhému životu“. Litoměřice a Žatec se obratem přetvořily v královská města, v závěru své vlády zřídil Přemysl Otakar II. městskou obec pod děčínským hradem (Děčín–Mariánská louka), takže jen Bílina postoupila své místo Mostu, lépe situovanému na přístupech do Krušnohoří. Do konce 13. století se tam městská síť rozhojnila o Ústí, Louny, Kadaň, ze středisek nižšího řádu o Budyni, Třebenice, Libochovice, Kravaře, Slavětín aj. Kontrastuje s tím český jih a jihozápad, ovládaný kdysi méně dominantními hrady v Chýnově, Doudlebech, Netolicích a Práchni. Tři první místa si dlouho udržovala spíše vojenský než hospodářský obsah a mezi královská města neproniklo žádné z nich. I jejich infrastruktura byla chudá, starší doklady znají clo v Prachaticích (Staré Prachatice), pod obratem „přístav... na Otavě“ (*portus... Naotauae*) se snad skrývá předobraz Písku. Jistou spádovou tradici vykazuje Sušice. Do vlny lokačních měst se zařadily bavorovské Horažďovice pod Práchní, zatímco Chýnov a Netolice pokračovaly jako nekrálovská městečka a Doudleby úplně poklesly. Městská síť se tady rozložila jinak, než by chtěla předurčit knížecí doba. Její páteří se staly „nové“ královské Budějovice, Písek a Sušice, z nekrálovských vynikly Horažďovice, Strakonice a úplně na jihu (Český) Krumlov.⁵

Ptáme-li se po řádu, podle nějž se „právní“ města usazovala v krajině, nabízí se více odpovědí. Přemysl Otakar II. i Václav II. svorně kladli důraz na fiskální zisky, které by z měst a třeba i rychetních zařízení mohly plynout. Král Přemysl zároveň vyzdvihoval obranné a vojenské zřetele. V jeho pojetí se také města, podobně jako hrady a kláštery, měnila v opěrné body královské moci v českých zemích, Rakousích i východních Alpách. Soustava příhraničních měst, budovaných v exponovaných úsecích na styku s Bavorskem a Uhry, měla tvořit štít proti útokům z vnějšku. Aby se chystané město mohlo rozvíjet, nemohlo být „posazeno“ kamkoliv, muselo se pečlivě volit s ohledem na budoucí životaschopnost.⁶

5 Srov. J. TOMAS, *Města v severozápadních Čechách ve 13. století*, Hospodářské dějiny 4, 1979, s. 69–132, někde je třeba korektur. Novější jsou poznatky o městě v Děčíně–Mariánské louce, o němž Tomáš VELÍMSKÝ, *Město na louce. Archeologický výzkum na Mariánské louce v Děčíně 1984–1989*, Děčín 1991. Na vztahu mezi ústřední mocí a vítkovskými ambicemi ilustroval vznik „jihočeské městské krajiny“ Peter JOHANEK, *Die Entstehung der südböhmischen Städtellandschaft*, in: Zentrum und Peripherie in der Germania Slavica. Beiträge zu Ehren von W. Schich. Hrsg. von D. Bulach und M. Hardt, Stuttgart 2008 (= Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 34), s. 295–316.

6 O obranné roli měst Vladislav RAZÍM, *K tendencím v ochraně hranic českého státu 13. století*, *Archaeologia historica* (dále AH) 29, 2004, s. 141–160; pro Přemyslovy mimo-

Co potřebovala vesnice, žádalo ve znásobené míře město. Především dostatek vody, jednak pramenné, jednak proudící. Bez vody nemohlo žádné sídliště trvale existovat, vodu si žádala i činnost řady řemesel a služeb (lázně). Řeky, říčky a potoky zároveň sloužily k obsluze mlýnů. Jen v biskupské Příbrami se koncem 14. století vypočítává ke dvaceti mlýnům (z toho několik pustých), většinou o dvou kolech a z valné části jistě rozložených na říčce Litavce. Mnohé z nich nejspíše pracovaly už před sto lety, za biskupa Tobiáše. Mlýny a jejich výnosy často tvořily obvyklou součást rychetních příjmů. Jen v Praze mlýny vroubily oba vltavské břehy, vždyť na jejich výkonu pražská města existenčně závisela. Pro zlepšení obranyschopnosti se říční vodou někdy napouštěly městské příkopy. Pomocník se však mohl obratem měnit v ničivý živel. „Měštům na řekách“ hrozily povodně a záplavy. Takovou „staletou“ pohromu s drastickými účinky popsal k roku 1118 Kosmas. Rozbouřená voda poškodila pražské podhradí, smetla řadu kostelů a vystoupila přes deset loktů nad most, předchůdce Juditina kamenného mostu. Nechybějí poznámky o ničení mlýnů, jako v srpnu 1273, kdy rozlitá Vltava kromě jiného odplavila pražské mlýny. O jedné z katastrof vypovídá František Pražský k roku 1342 s poznámkou o stržení pražského mostu a ničení všech vltavských mlýnů a jezů (*omnia molendina et obstacula sunt destructa*). Zhoršení hydrologických poměrů a opakující se povodně přispěly k opuštění prvotního města pod děčínským hradem, rozvodněná Ohře podle tradice smetla doksanské „městečko“ Mury. I proto města, pokud to bylo možné, vyhledávala říční terasy při vodních tocích, kde by mohla z bezpečné vzdálenosti blahodárný živel pohodlně využívat.⁷

Nejen dostatek vody uspokojoval materiální potřeby města. V prvních fázích výstavby, ale i průběžně si městský organismus žádal přísun stavebního dřeva a lomového kamene. Jak velká byla spotřeba, mohou naznačit propočty, získané údajem o výstavbě opevnění Pražského města (*Civitas*

české državy Jiří KUTHAN, *Zakladatelské dílo krále Přemysla Otakara II. v Rakousku a ve Štýrsku*, Praha 1991.

7 KOSMAS III.44, s. 219; *Decem registra censuum bohemia compilata aetate bellum hussiticum praecedente*. Ed. J. EMLER, Praha 1881 (dále *DRC*), s. 145, 319; *Letopisy české* od roku 1196 do roku 1278, in: *Fontes rerum Bohemicarum* (dále *FRB*) II. Ed. J. Emler, Praha 1874 (dále *ANN. BOH.*), s. 301; *Chronicon Francisci Pragensis*, in: *FRB. Series nova*, tomus I. Ed. J. Zachová, Praha 1997, III.15, s. 177. Srov. T. VELÍMSKÝ, *Město na louce*, s. 49–54; Oldřich KOTYZA – František CVRK – Vlastimil PAŽOUREK, *Historické povodně na dolním Labi a Vltavě*, Děčín 1995, s. 86–99 (pro středověk); k tématu vody F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 122–131. Detailně o hospodaření s vodou ve velkém městě během středověku a raného novověku Alfred KANIECKI, *Poznań. Dzieje miasta wodą pisane*, Poznań 2004 (= *Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Historycznej* 65).

Pragensis) v začátcích vlády Václava I. Areál vltavského pravobřeží byl tehdy přeřazen na 1700 metrů dlouhou hradební zdi, respektující dnešní třídy Národní, 28. října, Na Příkopě a Revoluční. Archeologické sondy naznačují příkop s kamennou hradbou o šířce asi přes dva metry a výšce snad 7–9 metrů, s pásmem věží. Na více než deseti místech byla hradba prolomena branami a fortnamei. Někde do ní byly zapojeny trvající kostely (sv. Benedikt, sv. Martin ve zdi, sv. Štěpán). Od řeky k řece se v půloblouku rozvinulo obrovské staveniště, které si žádalo svoz a soustředění stavebního materiálu o rozsahu na 30 000 m³, nehledě na energetické výdaje při lámání kamene a jeho opracování. Využity byly nejspíše kamenolomy v pražské oblasti, později dosvědčené třeba v Braníku a na Kavčích horách.⁸

Ještě strmější křivkou vzrůstala latentní spotřeba dřeva: na výstavbu, jako materiál pro řemeslníky (truhláři, bednáři, koláři aj.), na otop. Aby obyvatelé Nového Velehradu (Uherské Hradiště) netrpěli jeho nedostatkem, daroval jim Přemysl Otakar II. v roce 1258 „les náš v okolí Moravy od hranice téhož města až k hranicím vsi rybářů, zvané Kostelany“ (*silvam nostram circa Moravam a terminis eiusdem oppidi usque ad terminos ville piscatorum, que dicitur Goztelin*). I později, zvláště po zničujících požárech, král nešetřil a kromě úlev na daních poskytoval městům i svolení brát dřevo ze svých lesů.⁹

Avšak k zásadním, ba nezbytným podmínkám zdárného trvání města patřila schopnost vtáhnout okolní venkov do svého „trhu“, protože ani středověké město nemohlo fungovat jako izolovaný solitér, recyklující jen sebe sama. Na druhé straně se musel změnit také venkov, hlavně tím, že povinnosti rolníka se převáděly na reluzované částky, které mohl naplnit jen rytmičkým a více méně nuceným stykem s městským trhem. I tomuto procesu otvíralo cestu rozvolňování hradebního systému, kdy se původně zeměpanská (= státní) břemena, platby a služby znenáhla měnily v poddanské závazky a v různých modifikacích přecházely na formující se vrchnosti. Reluce byla objektivně výhodná pro obě strany. Vrchnosti odpadala starost o své

8 K pražskému opevnění Zdeněk DRAGOUN, *Stav a perspektivy vývoje poznání staroměstského opevnění*, Staletá Praha 17, 1994, s. 39–70; TÝŽ, *Praha 885–1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře*, Praha 2002, s. 182–188; některé údaje o lomech k potřebě městských hradeb uvedl V. RAZÍM, *K získávání kamene na stavbu středověkých městských hradeb. Příspěvek k diskusi o vztahu hradiště a města Čáslavi*, *Archeologia historica* (dále AH) 26, 2001, s. 195–197.

9 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, V.1. Edd. J. ŠEBÁNEK et S. DUŠKOVÁ, Pragae 1974 (dále CDB), č. 156, s. 247; dále například *Codex juris municipalis regni Bohemiae*, II. Ed. J. ČELAKOVSKÝ, Praha 1895 (dále CIM), č. 92, s. 166, č. 120, s. 197–198, č. 180, s. 296–297. K dalším příkladům J. ŽEMLIČKA, *Česká krajina ve středověké transformaci*, *Mediaevalia Historica Bohemica* 15, 2012, č. 1, s. 10–16.

vlastní režijní hospodaření, odpadala také energie, vynakládaná při hledání odbytišť pro agrární přebytky, které vrchnost mohla získávat jak případnou vlastní aktivitou, tak výběrem poddanských naturálií. Přesto trvalo hodně dlouho, než se převody na peněžní rentu masověji ujaly. Nejspíše až sklonek druhé poloviny 14. století byl dobou, kdy se tyto trendy dílčím způsobem završily.¹⁰

Do svých zdí město soustřeďovalo směnu, řemeslo a obchod, byť zdaleka ne absolutně a ve stejné míře. Zároveň stavělo ochrannou bariéru, která měla hájit městské podnikání vůči konkurenci. Na svá bedra si takový úkol bralo tak řečené *mílové právo*, dodnes někdy líčené jako hlavní a téměř automatický městský výdobytek. Novodobé označení se vyvozuje od jedné míle (asi jedenáct kilometrů), v jejímž okruhu měl platit zákaz vytčených činností. Jak uvidíme, zdaleka ne každé město se mílovým právem vykazovalo od svého počátku a také jeho náplň nebývala statická. Mílový okruh se mohl, ale většinou nemusel zhruba překrývat s tržním obvodem daného města.¹¹

První městské obce byly ostrůvky v moři starých poměrů. Nemohly spoléhat na připravenost okolního venkova k zapojení do svého trhu. Nepřestávaly působit reliktův hradských zařízení v podobě tržních míst, podobně i krčem s jejich nejen ryze „hostinskými“ funkcemi. I proto se nejstarší doklady mílového práva obracejí proti krčmám a jejich setrvačné schopnosti

10 O jedné z možných cest, jež vedly k proměně hradské populace ve středověké poddané, aktuálně J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. Král na rozhraní věků*, Praha 2011 (= Edice Česká historie 25), s. 75–85, téma si zaslouží další rozpracování. O formách hospodaření klášterních subjektů s důrazem na vývoj po roce 1350 Jaroslav ČECHURA, *Die Struktur der Grundherrschaften im mittelalterlichen Böhmen unter besonderer Berücksichtigung der Klosterherrschaften*, Stuttgart–Jena–New York 1994 (= Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 39).

11 Mílové právo nechal stranou ještě Jaromír HANĚL, *O vlivu práva německého v Čechách a na Moravě (Nástin)*, Praha 1874; stručně charakterizoval *Bannmeilenrecht* Adolf ZYCHA, *Über den Ursprung der Städte in Böhmen und die Städtepolitik der Přemysliden*, Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 53, 1915, s. 152–153. V poválečném období formovala další názory kniha Josefa JANÁČKA, *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*, Praha 1963, s. 24–32; jako součást německého kolonizačního procesu pojal tento jev Winfried KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht. Ein Beitrag der mittelalterlichen Ostsiedlung zur wirtschaftlichen und rechtlichen Verschränkung von Stadt und Land*, Würzburg 1964 (= Marburger Ostforschungen 24); z mladší domácí produkce Jaroslav BAKALA, *Monopolizace tržních vztahů a mílové právo v městech severní Moravy a Opavska do počátku 15. století*, Časopis Slezského muzea, série B, 22, 1975, s. 114–153; Pavel KOUŘIL – Martin WIHODA, *Die Rolle des Meilenrechts in der Genese der ältesten landesfürstlichen Burgen und Städte Böhmisch-Schlesiens*, Castrum Bene 6, 1999, s. 165–190; v kontextu vývoje prvních měst Jiří KEJŘ, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998, s. 180–185.

stahovat k sobě lokální směnné a produkční činnosti, nehledě na roli krčem při „obnovování mince“ (*renovatio monetae*). Odkud se tato míle počítala, sděluje opavské privilegium z roku 1224, totiž „od příkopů města“ (*a fossato praefatae civitatis*). I doklad z roku 1407 upřesňuje, že míle sahala „od hradeb městských“ (*a muris civitatis incipiendo*). Obsahovala 365 provazců (*trecentos sexaginta quinque funes*), provazec zase 52 loktů (... *ulnas*), což pro míli skutečně odpovídá něco přes jedenáct kilometrů. Běžné ovšem bývaly krajové zvláštnosti. Mílová jednotka měla v zásadě odrážet vzdálenost, která se dala pohodlně stihnout za dvě tři hodiny, tedy délku, kterou mohl rolník zvládnout při cestě na městský trh i nazpět během jednoho dne.¹²

Nejstarší doklady pocházejí z Moravy, a to hned v dotčené výsadě pro Opavu (1224). Král Přemysl Otakar I. v ní sděluje, že „od příkopů města“ do vzdálenosti jedné míle nemá stát žádná krčma, ale vyjma krčem v majetcích církve musí být všechny strženy (*tabernae nullae prorsus fiant, sed omnes penitus deponantur, exceptis illis, que sunt in dotibus ecclesiarum*). Jako výnosná zařízení se totiž právě krčmy stávaly objektem knížecích darování církvi. Patřily do souboru knížecích oprávnění, tak řečených regálů, proto si krčmu nemohl zřídit kdokoli, ale řádně jen s panovníkovým souhlasem, popřípadě s delegováním takového práva. Tak sděluje pozdní, leč autentický zdroj z května 1337, kdy král Jan potvrdil Václavovi z Vartenberka i jeho dědicům číšnický úřad s výčtem práv a příjmů, rovněž s právem povolovat nové krčmy, aniž by tím trpěla mílová práva měst. Výjimku tvořili jen popravci čtyř oblastí náležející k pražskému úřadu, totiž z Meziříčska (tak byl zván okrsek svíraný posledním úsekem Vltavy a přilehlým Labem), Orechovska, Slánska a zřejmě Pražska, kteří se měli těšit téměř právu.¹³

První výsada pro Uničov mílovou vsuvku postrádá (1225) a obsahuje ji teprve listina markraběte Přemysla z roku 1254, navíc se zákazem prodeje masných, obilných i jiných výrobků v obvodu jedné míle (*aliquis tabernam habere presumat, vel victualia in carnibus sive in pane vendere*). Následuje hodonínská listina (1228), jejíž věrohodnost – jen s pozdějším datem – podepřel Jiří Kejř. Žádný řemeslník jako kovář, tkadlec, švec se nemá usazovat do jedné míle od města, jen v městě samém (*Infra miliare faber, textor, calcifex aut qualiscumque artifex non compareat, nisi in eadem civitate*). Hodonínský dokument je atypický vazbou na uherské prostředí a očekávaný

12 CDB II, č. 265, s. 257; CIM II, č. 819, s. 1085, poněkud jinak počítá W. KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht*, s. 135.

13 CDB II, č. 265, s. 257; CIM II, č. 196, s. 317. K údaji z roku 1337 August SEDLÁČEK, *O starém rozdělení Čech na kraje*, Praha 1921 (= Rozpravy České akademie věd a umění, třída I, 61), s. 91, 95–96.

pasus o krčmách chybí. K expresivním časným dokladům o všeobecném zákazu krčem v okruhu jedné míle, jen s výjimkou majetků brněnského notáře, který drží kapli sv. Prokopa, patří i formulace velkého privilegia Václava I. pro měšťany v Brně z roku 1243 (*ne de cetero sint thaberne extra civitatem ad miliare in bonis alicuius, preter bona...*). O zákazu krčem, vaření piva a činnosti řemeslníků hovoří diplomaticky ne zcela průhledná listina pro Jevíčko (1258), k níž se ještě vrátíme. Ostré půtky svádělo o svá práva město Olomouc s hradištskými premonstráty, kteří neváhali přistoupit k falzátorství. Rokem 1249 datovali listinu, sepsanou někdy před rokem 1270, v níž jménem Václava I. vedle nároku ke vsi Hejčín (část Olomouce) ohlásili právo na řadu vesnických krčem okolo Olomouce, Jevíčka, Litovle, Uničova a Opavy. Další podobná listina z hradištské dílny se hlásí k roku 1250. Vedle nezvyklých výsad nechybí ani pasáž o krčmách, které patří k věnu kláštera (*tabernas, que ad dotem pertinent claustru nominati*). Ve sporech s Olomoucí se k roku 1275 vzpomínají v králově listině jako odedávna Hradišti náležející krčmy v Náklu, Liboši, Bohuňovicích a Laštanec, tedy ve vsích uvnitř či na okrajích olomouckého mílového obvodu. Avšak jiným subjektům hradištská vrchnost krčmy nepřála a prosazovala jejich zákazy. Při dvojí lokaci města Hranic nad řekou Bečvou (1276, 1292) hradištský opat ustanovil, aby se na míli od města neprovozovala žádná krčma, nebude-li mít souhlas měšťanů.¹⁴

Role krčem v životě Moravy, Čech, Slezska i Polska zůstává v mnohém nedoceněna, avšak Winfried Kuchler nadsadil, když krčmám u západních Slovanů přisoudil klíčovou váhu v tranzitním obchodu v dobách, než se plně rozvinula „německá kolonizace“. Tyto *tabernae* (od nich „taverna“) měly působit jako výlučná centra obchodu, řemesla i trhu, takže pro vznikající (samozřejmě německé) městské obce by v jeho pojetí představovaly nežádoucí konkurenci. Proto prý ze strany měst existovaly snahy o utlumení nebo likvidaci krčem v okruhu míle, s čímž by zčásti ladily západoevropské

14 CDB II, č. 246, s. 258–259; CDB III.1, č. 76, s. 83. Hodonín CDB II, č. 581, s. 429–450; k privilegii Konstancie s rektifikací J. KEJŘ, *O nejstarší listině města Hodonína*, Studie o rukopisech 22, 1985, s. 77–86; akceptují Peter FUTÁK – Miroslav PLAČEK, *Královna a králové*, in: Hodonín. Dějiny města do roku 1948. Red. M. Plaček, Hodonín 2008, s. 64–67; P. FUTÁK, *O počátcích Hodonína – Od první zmínky po založení města*, in: Středověká města na Moravě a v sousedních zemích. Edd. P. Futák – M. Plaček – M. Vařeka, Hodonín 2009, s. 25–40. Hradištské listiny CDB IV.1, č. 171⁺⁺, s. 277–281, č. 188⁺⁺–⁺⁺⁺, s. 341–347; CDB V.2, č. 616, s. 218–219, č. 618⁺, s. 221–222, č. 795⁺, s. 479–481; problematiky jejich falšování se dotkl již Berthold BRETHOLZ, *Die Tataren in Mähren und die moderne mährische Urkundenfälschung*, Brünn 1897; srov. W. KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht*, s. 46–47; novější literatura je uvedena v moderních edicích. Dále CDB IV.1, č. 17, s. 84; CDB V.2, č. 805, s. 495; č. 861, s. 581–582; CDB VI.1, č. 160⁺⁺, s. 254; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, II. Ed. J. EMLER, Pragae 1882 (dále RBM), č. 1568, s. 672–673.

vzory. Veden svými tezemi KÜCHLER přehlédli, že vedle krčem tady působila hluboko před 13. stoletím celá škála center, od správních *civitates* po lokální trhy. Ke KÜCHLEROVÝM úvahám se kriticky ozval Jaroslav BAKALA. Mílové právo na severní Moravě chápal jako „regulativ vztahů na místním trhu“, který respektoval specifické jemnosti v potřebách každého města. Na druhé straně podtrhl, že „normálně“ se vyvíjela také města, u nichž se dá o zisku mílového práva pochybovat.¹⁵

Zákaz krčem v mílovém okruhu patří k nejstarším, ne však nejvíce rozšířeným alternativám mílového práva. Od sklonku 13. století ho střídali zákaz vaření piva, které se mělo odebírat z městských pivovárků třeba i venkovskými hospodami. Pro městské hospodářství to slibovalo více než omezování krčem. Patrně od Rudolfa Habsburského nabyta v září 1278 takový druh mílového práva Olomouc (*ad unius miliaris spacium circumquaque nulla braxetur cervisia*), až v roce 1291 Litovel se vztažením zákazu na venkovské krčmy, vaření piva a trhové podnikání (*tabernam, braxare aut ulla fora habere presumat*). Ani „městská“, ani „královská“ politika nebyla přitom konzistentní a nechávala prostor únikům. Ostatně i jednotliví měšťané ne vždy následovali postoj svého města. Nehledě na ostrý spor města Olomouce s klášterem Hradiště, vstupovali někteří z nich s hradištským konventem do emfyteutických vztahů.¹⁶

Embargo na krčmy a venkovské pivovarnictví gradovalo v zákazech vesnických služeb a řemesel. Ne okamžitě. Ještě otakarovský Nový Velehrad (Uherské Hradiště), zřízený v roce 1258, získal do vínku zákaz krčem do jedné míle (*infra miliare civitatis predictae nulla taberna penitus habeatur*), okolí města však zůstávalo poseté velehradskými majetky a zvláštní pozice Kunovic vyvolala před koncem 13. století spory. Město poukazovalo na usazování řemeslníků a šenkování vína a medoviny v Kunovicích, což se prý neslučovalo s původním stavem (*quod primitus inhibitum ipsis erat*). Napětí se roku 1297 řešilo složitou dohodou. Další zpráva, která se týká starého práva města Hradiště, se váže až k roku 1363, kdy markrabě Jan Jindřich obnovil městská privilegia a stanovil, že v okruhu jedné míle od města se

15 Obecně o krčmách Irena RABECKA-BRYKCYŇSKA, *Die Taverne im frühmittelalterlichen Polen*, in: *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter*. Hrsg. von H. C. Peyer, München–Wien 1983, s. 103–118; Wilfried KERNTKE, *Taverne und Markt. Ein Beitrag zur Stadtgeschichtsforschung*, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1987 (= *Europäische Hochschulschriften*, Reihe III. Geschichte und Hilfswissenschaften 326); v dalším W. KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht*, s. 10–16, 103–113; J. BAKALA, *Monopolizace*, s. 114–133.

16 CDB VI.1, č. 6, s. 53; *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, IV. Ed. A. BOCZEK, Olomucii 1845 (dále CDM), č. 294, s. 372–374 (viz též RBM II, č. 1533, s. 660–661).

nesmí vařit pivo (*cereuisia non braxentur*). Ani v privilegiu Přemysla Otakara II. pro Hlubčice (1275) se nemluví o krčmách, ale o mílovém zákazu vaření piva (*nullus audeat braseum preparare vel braceare*), nadto se tam nesmí provozovat řemesla (*vel aliquod manuale officium exercere*).¹⁷

Články o zákazech krčem, posléze vaření piva a trvání řemesel vně městských hradeb narážely na odpor světských i církevních pánů. Jestliže v první euforii král městům takové ochrany v rámci svého regálu udílel, za polovinou 13. století měl ztíženou pozici. Některých dříve zeměpanských práv se ujímaly vrchnosti. Královský podkomoří Beneš, když v dubnu 1253 činil opatření k lokaci „svého“ (Horního) Benešova, zakázal krčmy a prodej piva na jednu míli, avšak jen na svých statcích (*in nostra hereditate*). Jiní si troufali více. Jako Vítek z (Jindřichova) Hradce, který v roce 1255 potvrdil a dalšími právy obdařil německé rytíře. Jeho exempce od všech zátěží, platů a daní (*ab omnibus angariis, exactionibus et collectis*), ale i cel (*a theloneis*) zní hodně sebevědomě, jen v pasáži o prodejkách a koupích se nenápadně praví, nechť se tak svobodně děje na pánových trzích (*in omni foro meo*). O štěpení a drobení králových regálů a jejich transponování na privátní subjekty vypovídá i obojí lokace Hranic na Moravě (1276, 1292). Hradištský opat jí přiřkl mílové právo, a to zákaz krčem na vzdálenost jedné míle (*ne aliqua taberna infra iam dictum miliare; ne aliquis tabernam infra miliare ad eam ciuitatem habeat*).¹⁸

V Čechách se mílové právo ujímalo s fázovým posunem. Podle Winfrieda Kuchlera, který považoval prvky mílového práva za specifický výtvar slezsko-moravské oblasti, odkud by pronikalo do sousedství (i západního), to způsobilo opožděné šíření městského zřízení, neboť pro mílové výsady druhé poloviny 13. století pryč v Čechách netrvaly tak dobré podmínky jako dříve pro Moravu. Měla tomu bránit silnější pozice českých vrchností a chybějící náběhy k *vikbildům*. Částečně by se s tím dalo souhlasit, pokud by v Čechách nenastala doslova exploze mílových udílení po nástupu Lucemburků. Stejně ob stojí Kuchlerova teze o zklamání krále Jana z postojů šlechty a jeho příklon k zájmům měst.¹⁹

Za nejstarší doklad mílového omezení v Čechách lze brát údaj z výsady pro Konráda z Limberka, jemuž v září 1265 král svěřil zřízení města Poličky

17 CDB V.1, č. 156, s. 247; CDB V.2, č. 790, s. 468, č. 805, s. 495; RBM II, č. 1568, s. 673, č. 1756, s. 753–755; CDM IX, č. 322, s. 242–243. O složitých poměrech v uherskohradištském prostoru Jiří MITÁČEK, *Založení královského města Uherské Hradiště*, in: *Středověká města na Moravě a v sousedních zemích*. Edd. P. Futák – M. Plaček – M. Vařeka, s. 120–123; s doklady do 15. století J. BAKALA, *Monopolizace*, s. 120–132.

18 CDB IV.1, č. 57, s. 114–116; č. 267, s. 459; CIM II, č. 90–91, s. 160–165.

19 W. KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht*, s. 125–137.

v oblasti hraničního hvozdu. Inspirace moravskými vzory, snad Uničovem a Jevíčkem, je nabíledni. Pouze Konrád, lokátor a zároveň budoucí poličský fojt a rychtář v jedné osobě, si mohl podržet již fungující krčmu v Limberku (Laubendorf, dnes Pomezí), jiná taková zařízení byla v okruhu míle zakázána (*nulle alie thabernae stabunt per villas alias*). Jen suchou zmínku o zákazu krčem v mílovém kruhu má privilegium pro Žatec, vydané v prosinci 1265 (*ab ipsa civitate ad miliare taberna non sit*), zato ucelený systém regulací obsahují královské výsady pro Most z března 1278 (dříve uváděn rok 1273). Kupci, kteří přecházejí „přes les“ (*strata trans nemus*), logicky na saskou stranu Krušných hor, nebo se pohybují po obchodních cestách na dvě míle kolem města, mají po dva dny své zboží (obilí, sukno, sůl aj.) vystavit v Mostě a zaplatit z něj clo. Až poté mohou pokračovat. Na míli okolo města nikdo nesmí v Jezeří a ostatních vsích (*ne in Lacu et in omnibus ceteris villis*) dělat slady, vařit pivo, provozovat řemesla ani prodávat obilí, sukna, soli a jiné komodity. Pouze v Jezeří (J. Klápště uvažuje o Ervěnicích) a Jiřetíně se může prodávat chléb, maso a pivo, v Kopistech nechť působí kovárna a krčma. V těchto třech místech se smí čepovat jen mostecké pivo. Sedláci v okolí nesmějí vyvážet obilí za hranice dříve, než by je dva dny vyložili ve městě na prodej. Takže rozsáhlé a propojené monopoly se vším všudy, jen s malými ústupky pro okolní venkov.²⁰

Citlivé třecí plochy vznikaly, pokud v těsném sousedství „nového“ města přežívali řemeslní a služební specialisté, podléhající jinému než městskému právu. Sebevědomá městská obec hleděla vsunout tyto relikty starých časů pod svou jurisdikci. Nabízely to situace při „starých“ *civitates* a jejich podhradích s obslužnými a výrobními funkcemi. Žatec, Hradec, Chrudim, Čáslav a další, prokazatelně Litoměřice s kapitulou a jejími lidmi v podhradí. Právě řemeslníky v „ulici zvané Zásada nebo v jakémkoliv jiném místě probošství“ (*vicum, qui dicitur Zasadie, sive in quocumque alio loco prepositione*) si chtělo podřídit město Litoměřice, nelibě hledící na činnosti hned za svými zdmi. Nároků kapituly se v roce 1252 ujal Václav I. Tito lidé měli nadále podléhat soudu probošta a mít volný přístup na trh, což podtrhlo jejich zvláštní pozici v rámci městského organismu včetně blízkého okolí. Výsady svatoštěpánského kostela potvrdili Jan Lucemburský (1341) i Karel IV. (1373). Střet o jurisdikci kapitulních lidí zároveň patří k časným projevům tak řečených místních (či postranních) práv, která rozrušovala monolit městského práva v zástavbě uvnitř hradeb, nejvíce na území pražských měst. V listině z roku 1252 upoutá i skladba vypočtených činností, konkrétně

20 CDB V.1, č. 457, s. 675, č. 464, s. 685; CDB V.2, č. 864, s. 585–586; potvrzení otakarovského privilegia CIM II, č. 142, s. 238–239; k Mostu J. KLÁPŠTĚ, *Proměna*, s. 398.

pekařů, řezníků, rybářů, obuvníků i jiných (*sive sit pistor, sive sit carnifex, sive piscator aut sutor aut cuiuscumque alteris operis*), zatímco v textu B z konce 12. století se v Zásadě vedle zvoníka, tří vinařů s půdou a zemědělců vzpomínají obuvníci, kožešníci, kováři, tesaři a lazebníci.²¹

Zda se mílové zákazy venkovských krčem, výroby a čepování piva i činností řemesel staly všeobecně rozšířeným bonusem, o nějž se již koncem přemyslovského období mohla opírat alespoň královská města Moravy i Čech, se dá pochybovat. Až v lucemburském období nastalo masové šíření mílového práva, i významná královská města se stávají obcemi s právem míle dost pozdě. Ve slezsko-moravské oblasti patrně záleželo, do které „rodiny“ městských práv se takové město přihlásilo. Pokud akceptovalo právo Hlubčic, Brna nebo slezské Středy, zdá se, že souběžně s udělením městského statusu získávalo i mílové právo. Jestliže se hlásilo k Magdeburku nebo Vratislavi, mohlo mílové právo následovat až s odstupem. Právě takových měst znaly české země většinu. I proto Litoměřice, expositura magdeburského práva, získaly výsadu, bránící širokému spektru řemeslníků v činnostech do vzdálenosti míle, až roku 1325. Ještě později třeba královský Nymburk (1327) a Kouřim (1334).²²

Kdybychom hypoteticky uvažovali, že dříve či později se mílové právo měnilo v součást ekonomického zajištění většiny královských měst, jak velký díl z celkově osídlené plochy by zaujal součet jejich mílových obvodů? Anebo obráceně, jak velké území by v takovém případě zůstalo vyhrazeno nerušenému rozvoji venkovských krčem, vaření piva a působení vesnických řemeslníků, aniž by hrozilo, že naruší městské mílové obvody?

Modelové odhady nejsou nezajímavé. Z počtu asi 45 královských měst zdaleka ne všechna patřila k držitelům mílového práva, teoreticky jej však mohla získat. Nadto i některá nekrálovská města (Hranice na Moravě) získala do výbavy mílovou výsadu. Pokud předpokládáme, že český stát okolo roku 1300 byl souměřitelný s rozlohou dnešní České republiky (chybělo Chebsko, ale navíc Kladsko, Žitavsko a další okrajové končiny), dá se počítat s 80 000 km². Odečteme-li pomezí horstva, pahorkatiny a jiné nevyužívané úseky (asi 40%), připadlo by na užitnou plochu 48 000 km². Počítáme-li míli

21 CDB IV.1, č. 232, s. 401–402; litoměřický akt B CDB I, č. 55, s. 56; o skladbě „staré“ Zásady J. TOMAS, *Počátky města Litoměřic*, Sborník Severočeského musea, Společenské vědy – Historia 5, 1966, s. 35–37. Postranním jurisdikcím „neměstských“ vrchností v pražských městech se průřezově věnovala Miluše SVOBODOVÁ-LADOVÁ, *Zvláštní místní práva v Praze*, Pražský sborník historický 8, 1973, s. 95–181 (o kauze v Litoměřicích obsáhle s. 97, pozn. 10).

22 O rozdílném přístupu dotčených právních oblastí W. KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht*, s. 85–88; dále CIM II, č. 138, s. 229–230; č. 149, s. 252–255; č. 167, s. 280–281.

za jedenáct km (mohla být o něco více), vyjde obsah mílového obvodu na 380 km². Znásobeno 45 to činí 17 000 km². Souhrn všech potencionálních mílových okruhů by tak mohl činit 17 000 km², naopak místa nezátížená těmito nároky asi (opět přibližně) 31 000 km². Tedy zhruba poměr 1 : 2.

I tento menší díl, ohrožený buď již existujícími, nebo možnými nároky městských mílových práv, měl již před 13. stoletím nezměrně větší hospodářskou potenci než objemnější zbytek. Patřily sem úrodné a hustěji zalidněné výseče při hradeckých centrech, tržních místech a obchodních spojích, o něž se opírala městská síť. Jistě, nechyběly ani opačné situace, kdy v „pustině“ založené město okolo sebe teprve budovalo sídelní strukturu. Ať se „řádné“ institucionální město dočkalo mílového práva, nebo zůstalo mimo, vždy se staralo, aby se okolní středisková místa nezměnila v konkurenci. Královské Litoměřice skrze svá privilegia i ekonomické nástroje bránily, aby „vyrostly“ Lovosice. Díky jejich tlaku si „svůj“ tržní okruh nevytvořilo ani doksanské klášterství, snad s uvažovaným centrem v Murech, časně vyzazených na německém právu (1226). Pouze omezené činnosti Kopist, Jiřetína a Jezeří (Ervěnic?) připustil Most, doslova si (alespoň na pergamentu) diktující podmínky v celém regionu.²³

Časem se zostřovaly vztahy i mezi samotnými městy, pokud si vzájemně vstupovala do zájmových „revírů“. Rozhodnutí Václava II., aby se týdenní trh v Chomutově namísto pondělí konal v úterý, čímž by se vyhnul kolizi s Mostem, sice známe z formulářového vyhotovení, souzní však s tím, co víme odjinud. Vždyť ekonomicky silný Most od vzrůstajícího se Chomutova dělilo pouhých šestnáct kilometrů, takže pomyslná „míle“ jednoho města protínala druhou. Takový posun, učiněný na žádost Mostu, stvrdil král privilegiem z března 1319. Mostečtí si navíc bedlivě strážili i termín výročního trhu, jarmarku (*forum annuale*), který si v roce 1315 nechali přeložit ze dne sv. Jana Křtitele na Letnice. I měšťané v Ústí časem nahlédli, že páteční trh má pro ně úskalí, a zvolili úterý, což s dalšími milostmi stvrdil Jan Lucemburský (1327). Tvrdé zápasy se ve 14. století rozpoutaly mezi polabskými městy o trh s obilím a jeho vývozem. Do sporů byl vtažen i klášter v míšeňské Altzelle se svojí lovosickou državou. Spory s Ústím, Mělníkem, saskou Pirnou i Roudnicí nakonec Litoměřice zvládly a „stará práva“ uhájily.²⁴

23 Srov. J. TOMAS, *Města*, s. 69–132; TÝŽ, *Litoměřický městský region*, s. 61–82; J. KLÁPŠTĚ, *Das mittelalterliche Most und das Moster Land: die Stadt und ihre Region*, in: *Život v archeologii středověku*. Sborník příspěvků věnovaných M. Richterovi a Z. Smetánkovi, edd. J. Kubková – J. Klápště aj., Praha 1997, s. 327–341 (a v dalších pracích).

24 *Das urkundliche Formelbuch des königl. Notars Henricus Italicus aus der Zeit der Könige Ottokar II. und Wenzel II. von Böhmen*. Hrsg. von J. VOIGT, in: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 29, 1863 (dále *URK. FORMB.*), č. 112, s. 124;

Jednou věcí bývaly mílové (i jiné) svobody, druhou jejich vymahatelnost za hradbami městských příkopů a zdí. V okruhu míle se prakticky od každého královského města nalézaly nějaké majetky šlechty a církve. Jim také patřily výjimky. Už v duchu privilegia Opavy (1224) se zákazy krčem neměly vztahovat na podniky církve (jaký rozdíl proti Břetislavovým „hnězdenským“ dekretům!), vzpomeňme i trápení Olomouce a dalších měst s krčmami hradištských premonstrátů. I k příštím ziskům lokátorů a rychtářů patřivala výbava krčem, masných krámů, pekařství i dalších řemesel. Když v roce 1276 emfyteuticky prodával vikář olomouckého kostela rychtu v Krčmani na Hané, pečlivě se v listině uvádí příslušenství: půl svobodného lánu, krčma, mlýn, pekař, kovář, lázeň, rybolov v (rybní) nádrži, příjmy ze soudů. Přitom Krčmaň leží devět kilometrů od hradeb Olomouce. Podobně Oldřich z Lichtenburka v únoru 1293 postoupil novému rychtáři v Jílovci u Fulneku nejen šest svobodných lánů, ale i svobodnou krčmu, pekaře, řezníka, kováře a ševce. Bezmála totožná skladba rychetního příslušenství se opakuje při prodeji blízké Děrné, v obojím případě tentokrát bez obav z městského dosahu, což umožňoval řídcce urbanizovaný kraj. Olomoucký kanovník Dětrich z Fulštejna poskytl v roce 1301 svému služebníkovvi Konrádovi jakýsi les, jehož vykloučením měla vzniknout *villa Steinbach*, pozdější Kunčice. Nový emfyteuta byl vybaven řadou „pobídek“, mimo jiné si mohl zřídit dva mlýny o dvou kolech, svobodnou krčmu, pekárnu, řeznictví, ševcovství, kovářství s dalšími požitky. K roku 1309 líčí Petr Žitavský, jak sedlecký klášter hájili „jeho“ kameníci, tkalci, ševci, pekaři, pastýři vepřů i skotu. Později Jan Lucemburský svolil, aby zbraslavský klášter usazoval na svých statcích řemeslníky (1340). Od poloviny 14. století se údaje množí, mílové výsady se stávaly děravější. Třeba k rychetnímu statku v Hostivaři u Prahy měla v roce 1362 náležet lázeň a zároveň kovárna, krčma, švec, pekař, řezník a dva podsedci.²⁵

CIM II, č. 98, s. 172–173; č. 116, s. 194–195; č. 141, s. 237. K zápasům polabských měst J. TOMAS, *Vztahy měst Litoměřic a Ústí n. L. v době předbělohorské*, Ústecký sborník historický 1966, s. 47–70; o držbě kláštera v Altzelle na Lovosicku Martina SCHATKOWSKÝ, *Die böhmischen Besitzungen des Zisterzienserkloster Altzella (1162–1540)*, Folia Historica Bohemica 6, 1984, s. 221–234.

- 25 *CDB* V.2, č. 827, s. 527; *RBM* II, č. 1606, s. 690; č. 1636, s. 702; č. 1905, s. 820; *Petra Žitavského Kronika zbraslavská*, in: FRB IV. Ed. J. Emler, Praha 1884, I.106, s. 164–165. *Listy kláštera zbraslavského*. Sebral a upravil F. TADRA, Praha 1904 (= Historický archiv 23), č. 81, s. 42; *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV.*, I. Ed. C. BOROŮVÝ, Pragae 1875, č. 68, s. 36. Ve výseku J. TOMAS, *Řemeslníci 11.–13. století v českých zemích v písemných pramenech*, AH 8, 1983, s. 73–84; množství zmínek o vesnických řemeslnících snesl František VACEK, *Emfyteuse v Čechách ve XIII. a XIV. století*, Agrární archiv 6, 1919, s. 67–78, 130–144, 174–188; *Časopis pro dějiny venkova* 7, 1920, s. 1–61, 112–155; 8, 1921, s. 17–42, 65–91, 113–137, 177–202; 9, 1922, s. 1–24.

Zatímco v prvních fázích městského života to bývaly hlavně krčmy, které širokým záběrem svých činností mohly ohrožovat městskou ekonomiku, později se trnem v oku stávalo pivovarnictví a řemesla. Avšak bez kolářů, bednářů, soustružníků a zvláště kovářů venkov žít nemohl. Spíše než o výrobu se jednalo o údržbu. Třebaže zakazy řemesel v okruhu míle bývají formulovány všeobecně, měly postihovat takové činnosti, které by na trhu městskou výrobu poškozovaly. Až v pozdním 14. století to „mílová“ privilegia začínala rozlišovat. Ve společném privilegiu pro Kadaň, Most, Žatec a Louny Karel IV. opětovně nařídil (1376), aby se na míli od řečených měst nedělaly slady, nevařilo pivo a neprovozovala žádná řemesla vyjma venkovských kovářů (*fabris tamen ruralibus... exceptis*), bez nichž by, jak se praví, vesnice s ohledem na potřeby pro koně a polní náradí nemohly existovat (*sine quibus ville rurales pro necessitate equorum et araturis subsistere commode non possunt*). Stejná věta se opakuje v dalších privilegiích pro skupiny měst českého severozápadu, třeba ve smírčí listině Václava IV. o rozepři šlechty žateckého kraje s městy Žatcem, Mostem, Kadaní, Louny a Chomutovem (1407).²⁶

O tom, že striktní vymáhání mílového zákazu se stávalo pramenem sváru, není pochyb. Napětí a přehmaty se dají vytušit za pasážemi výsady Václava II. z května 1285, v němž bere v ochranu měšťany královských měst se slibem hájit je proti šlechtickému násilí. Ačkoliv vydavatel měl na mysli hlavně kriminální delikty, široký záběr „ochrany“ nevyklučuje ani porušování městských monopolů. Konkrétnější stopy zanechávají mladší sdělení. Kde nestačila psaná slova, měl pomoci hrubší zákrok. Tak v dubnu 1325 potvrdil Jan Lucemburský městu Ústí výsady svých předchůdců a rozhodl je o další, také o mílový zákaz krčem, pivovarů a vypočtených řemesel. S tím, že pokud bude porušován, dostává město svolení taková zařízení „vypudit a odstranit“ (*expellendi et remouendi*). Hned v květnu získali totéž Litoměřice, v březnu 1327 Písek, v roce 1330 Menší Město pražské (*destruant et remoueant*) i další města.²⁷

Příkop či hradební zeď dělily městský prostor od venkovského sousedství, které také nezůstávalo statické. Kde město vznikalo v těsném dotyku či v areálu hradských center, zůstávalo obkrouženo pásem podhradských osad. Jejich těžiště se přesouvala k vyústění městských bran a formovala se v předměstí. Podobně se vyvíjela situace v Praze, Brně, Znojmě, Olomouci, Žatci, Chrudimi a Čáslavi. Klasicky v Litoměřicích, kde na omezené ploše

²⁶ CIM II, č. 529, s. 694; č. 819, s. 1083.

²⁷ CIM I, č. 6, s. 13–15; č. 18, s. 35 (konfirmace č. 24, s. 42); CIM II, č. 133, s. 219–222; č. 138, s. 229–230; č. 145, s. 242–243.

spolužily tři „právní“ okruhy: hradecký okrsek se svatoštěpánskou kapitulou, o jehož přetvoření v další městskou obec se pokoušel Přemysl Otakar II., dále hradbou sevřené Litoměřice a konečně osady někdejšího podhradí, částečně patřící k proboštví. Pouze některé si uchovaly vlastní názvy (Zásada). Jak se po ustavení města reorganizoval prostor *ante civitatem*, kdy se dá systémově mluvit o předměstích nového typu, jež by přebírala některé výrobní a obslužné funkce, o tom se nedá mnoho říci. Názvosloví se posouvalo, stará podhradí (*suburbium*) se měnila v předměstí (*preurbium*). O tom, že v exponovaném „příměstí“ se cosi dělo, že typicky „městská“ řemesla se stahovala do městských zdí, a naopak jiné činnosti zůstávaly za hradbami, napovídají sondy do německých poměrů.²⁸

Agrární výroba v životě měst

Po středověk i valnou část novověku zůstávala města více či méně spojena i s agrární činností. Nerozumí se pod tím pěstování zeleniny a ovoce pro denní stůl, k čemuž sloužily parcely městských usedlostí a nevyužívané plochy při hradbách, ale využívání k městům přidávaných lánů. Ještě ve zrodu městského zřízení mohlo být optické i právní rozlišení města (*civitas*) a vesnice (*villa*) i pro učené stylizátory listin tak matoucí, že mezi obojím stupněm nerozlišovali a někdy (byť zřídka) mluvili o městech jako o vesnici, jak se dá ilustrovat na počátcích Uničova (1223, 1234) a Litoměřic (1228).²⁹

Částečné samozásobitelství středověkého města, jehož agrární produkce nemusela být nezajímavá ani pro místní trh, si ovšem žádala půdu

28 O zanikání sídlišť kolem tvořících se měst Miroslav ŠTĚPÁNEK, *Strukturální změny středověkého osídlení*, I-II, Československý časopis historický (dále ČSČH) 17, 1969, s. 459–460, 654–656. Od té doby potvrzují tento jev četné specializované sondy zaměřené k vývoji německých měst, jako příklad Manfred BALZER, *Siedlungsgeschichte und topographische Entwicklung Paderborns im Früh- und Hochmittelalter*, in: Stadtkernforschung. Hrsg. von H. Jäger, Köln–Wien 1987 (= Städteforschung, A 27), s. 103–160. Postižení hlavních rysů vývoje předměstí v historické retrospektivě učinili Erich MASCHKE – Jürgen SYDOW, *Stadt und Umland*, Stuttgart 1974 (= Veröffentlichungen der Kommission für Geschichtliche Landeskunde, B 82); Karl CZOK, *Vorstädte. Zu ihrer Entstehung, Wirtschaft und Sozialentwicklung in der älteren deutschen Stadtgeschichte*, Berlin 1979 (= Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse 121, Heft 1). V polském bádání patří k jedněm z prvních prací v oblasti sociotopografie středověkých měst a předměstí Tomasz JASIŃSKI, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chelмна*, Poznań 1982 (= Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Historia 97), prací je od té doby celá řada.

29 S rozbořem tohoto jevu J. TOMAS, *Civitas – villa ve významu právního města v českých zemích v první polovině 13. století*, in: *Civitas & Villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*. Red. C. Buško – J. Klápště – L. Leciejewicz – S. Mozdioch, Wrocław–Praha 2002, s. 17–24.

vně těsného městského areálu. Zpráv je víc než dost. Podle formulářového údaje získala Chrudim, založená Přemyslem Otakarem II., do vínku 100 lánů, což se neobešlo bez reciprocity 1000 hřiven stříbra. Když v říjnu 1264 vydával Přemysl Otakar II. v Písku listinu, v níž oznamuje zřízení města v leších pod Bezdězem, přidělil jeho lokátorům Konrádovi a Hertvíkovi z Kravař taktéž plnou stovku lánů. Dar nadmíru bohatý, který odpovídal lánovým výměrám 5–10 slušných vesnic. Chystané sídliště se označuje jako *civitas*, text však váhá, jak nazvat budoucí usedlíky. Nemluví o měšťanech, ale obyvatelích (*incolae*), dokonce o „rolnících téhož města“ (*agricole civitatis istius*). O rok později, při zakládání Poličky, se počítalo s 50 lány. Jejich hospodáři se opatrně zvou *possessores*, slůvko *cives* opět chybí, ačkoliv „nové založení“ se hlásí jako *civitas*. O půdě, z níž mají měšťané v Hradci (Králové) „platit to, co dosud“, mluví privilegium z května 1297 (*de agris vero et aliis bonis sicut soluerunt hactenus*). Všechna čísla předčila (Nová) Plzeň, zřízená koncem 13. století. K obci mělo náležet 168 lánů, „s nimiž bylo řečené město vysazeno“ (*de centum et sexaginta octo laneis, cum quibus dicta civitas est locata*), a jak stojí v privilegiu Jana Lucemburského z října 1320, o dalších deset se výměra zvětšila po novém přeměrování (*per nouam mensuracionem*). O lokaci Slaného za Václava II. podává svědectví listina krále Jana z ledna 1336 s tím, že král město obohatil o 96 lánů, z nichž každý měl mít po 84 jitrech, každé jitro s výsevkem jednoho korce. Podobně se stalo v Čáslavi s 97 přiměřenými lány, z nichž 86 mělo platit do královské komory po půl hřivně, zbývajících jedenáct po celé hřivně (1330). Menší Český Brod se mohl těšit dvaceti zpoplatněným lánům (*XXe lanoes agrorum spectancium ad Brod*). Návod, jak by si nové město pomohlo k lánům, podávají listiny hradištských opatů pro klášterní město Hranice (1276, 1292). Lány se měly vykloucit z lesa do výše 50 lánů (*ad silvam itaque extirpandam... ad quinquaginta laneos*). V okruhu jedné míle totiž vrchnost povolila hranickým měšťanům brát dřevo z klášterních hvozdů a využívat pastvin (*ad unum miliare in agris, in silvis, in pascuis et in omnibus aliis commodis*). Oněch 50 lánů, tak jako u Poličky, představovalo jakési zprůměrování.⁵⁰

50 CDB V.1, č. 423, s. 628; č. 457, s. 675; CDB V.2, č. 805, s. 494–495; CDM IV, č. 302, s. 384–385 (viz též RBM II, č. 1568, s. 672–673); CIM II, č. 67, s. 128–129; č. 114, s. 192; č. 154, s. 263; č. 188, s. 309–310; URK. FORMB., č. 113, s. 125; *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1296)*. Ed. J. B. NOVÁK, Praha 1903 (= Historický archiv 22, dále FTB), č. 156, s. 124–125. Údaje o lánové výbavě některých měst ve 13. a 14. století výběrově uvedl již Georg JURITSCH, *Die Deutschen und ihre Rechte in Böhmen und Mähren im XIII. und XIV. Jahrhundert*, Mies 1905 (= Programm des k.k. Staats-Ober-Gymnasiums in Mies 1904–1905), s. 19–20. Vztahu měst k bezprostřední zemědělské činnosti se věnuje literatura pořádku, silný agrární ráz vybraných předhusitských nekrálovských měst a městeček však vyplynul z analýzy Rostislava NOVÉHO, *Poddanská*

Ale čím byl lán? Třebaže *mansus*, *laneus*, *huŕe* tkví kořeny v antickém dědictví, vytvaroval se během postupujícího *Ostsiedlung* v oblasti, pro niž se ujal moderní název *Germania Slavica*. I ujetí a rozšíření lánové soustavy patří do souboru transformačních prvků. Co nejvíce zajímá, to je velikost středověkého lánu, takový bychom však marně hledali. Nejen francký a vlámský, ale i další lánové modifikace se dále rozbíhaly a členily na malé, střední či velké lány, každý druh s odlišným určením a (což mate) často zvaný podle spádových center. Vedle pražské míry se jinde uplatňovala chrudimská (patří k nejstarším známým), berounská, kouřimská, čáslavská, litomyšlská aj. Rozdílly se mohly lišit v číslech řádů, nehledě na těžkou terminologii. Podle Waltera Kuhna měl francký lán asi 24 ha, vlámský 17 ha, avšak Michal Dragoun a Petr Maťa, kteří se lánem v Čechách zabývali, pokládají snahu o přesné výpočty za neproduktivní a jako o zprůměrované velikosti lánu uvažují o 17–20 ha. Právě dvacíťka hektarů jako orientační nářověda může být číslem, s nímž se dá obecněji pracovat.³¹

S vědomím, že lán byl nejen plošnou, ale také daňovou (i berní) mírou, se vrací otázka, co vše se na lány měřilo. Nejvíce se nabízí spojení lánů s agrárním využitím. Část orné půdy se osívala, část odpočívala jako úhor (*agri culti et inculti*), jiné díly sloužily jako louky, pastviny nebo ležely ladem. Na lány se počítaly i zalesněné plochy. Přitom zaujme rozpor mezi počtem lánů, s nímž lokační výhled počítal, a reálným číslem, které se dříve či později může objevit. Jistě, ne vždy se očekávání naplnilo, ale mohlo to být i jinak. Františka Matějka, který srovnával počty lánů konkrétních sídlišť v časovém průřezu 13. až 17. století, to pobídlo k jinému řešení. Rozlišil plošné lány, udávané v lokačních dokumentech, které by překrývaly celý budoucí „katastr“, a výsevkové lány (oba pojmy jsou v tomto smyslu umělé), vztažené k obdělávané pluzině trvajících osad. Vně zůstávaly rokle, porostliny a lesy. Plošný lán by tak vždy převyšoval lán výsevkový.³²

města a městečka v předhusitských Čechách, ČSČH 21, 1973, s. 75–109; zdůraznil rovněž J. TOMAS, *Řemeslníci*, s. 78–79.

31 K regionálním rozdílům ve velikosti lánů již G. JURITSCH, *Die Deutschen*, s. 18–19. O pronikání lánů do střední Evropy je k dispozici početná literatura, ceněn bývá materiálový rozbor Waltera KUHNA, *Flämische und fränkische Huŕe als Leitformen der mittelalterlichen Ostsiedlung*, in: W. Kuhn, *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*, Köln–Wien 1973 (= Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 16), s. 1–51; o limitovaných možnostech zjistit velikost lánových typů Petr MÁTA – Michal DRAGOUN, *Lán ve středověkých Čechách*, Z pomocných věd historických 12, Praha 1997 (= AUC – Philosophica et Historica 2, 1995), s. 103–110.

32 František MATĚJEK, *Lán v dějinném vývoji (se zvláštním zřetelem k Moravě)*, Sborník archivních prací 35, 1985, s. 285–330.

Matějkův postřeh, který by částečně vysvětloval některé číselné rozpor, nebyl dále sledován, možná i díky pracnosti takových analýz. Přesto musí být brán v potaz. Jak víme, na 800 lánů vyčlenil Přemysl Otakar II. pro užitky lokační soustavy při Poličce, což činí (bereme-li „zprůměrovaný“ lán za dvacet ha) asi 150–160 km². Jistěže to nemohla být kultivovaná půda takto definovaného projektu, ale jeho celkový rozsah. Představuje to oblast zhruba 12 × 12 km, kde dodnes tvoří silnou položky lesy. Vznikl obrovský pomyslný „katastrální“ čtverec, do něhož spadala řada dnešních vsí, od Korouhve a Jedlové na jihu po Střítež a Lezník na severu, také s Konrádovým Limberkem, dnes Pomezím, bezmála pětikilometrové protáhlé vesnici sousedící na východě s Poličkou a lemující horní průběh Bílého potoka. Také na 50 lánů daných přímo městu Poličce činí na 10 km². Neskromné byly i nároky Konráda a Hertvíka z Kravař v bezděžském lese, plných 100 lánů, tudíž asi 20 km², nebo pro Chrudim opět 100 lánů. Ale ani čerstvě lokované vesnice si lánovou výměrou nežadávaly a čísla 40 nebo 50 lánů nebývají nejvyšší. Alespoň pro srovnání, tak polský Chelm v řádovém území získal před polovinou 13. století na 420 vlámských lánů, což by mělo být asi 70 km².⁵⁵

Přiměřené lány neznamenal jen „radost“, ale také povinnost odvodů z jejich využívání. K ukazatelům agrárních zájmů středověkého města patřil i chov bravu a skotu, ohlašovaný zprávami o pastvinách. Jejich nedostatek tísnil znojenské měšťany tak, že nechávali pást dobytek v lesích louckého kláštera, opačně zase činili loučtí poddaní ze Sedlešovic, kteří vyháněli dobytek na městská pole (*in campo civium predictorum*). Spor se v roce 1272 řešil smírně před královými úředníky, ústupkům se podvolily obě strany. V roce 1319 potvrdil Jan Lucemburský městu Litoměřicím pastviny řečené na Polabí blíže Labi, o pár let později navrátil Berounu obecní pastviny, tak aby obec mohla vyhánět dobytek do královského lesa Kdyčiny (*in silua nostra Gdyczina*, dnes Zdejcina). O šest lánů královského háje ve směru k Dobrému Poli, který by přeměnili v pastviny, se úspěšně brali kouřimští měšťané (1327), dokonce s možností obrátit je v ornou půdu (*predicti mansi per eos in agros redacti fuerint*), z níž by ovšem platili úrok do královské komory, tak jako z jiných k městu přiměřených polí (*de agris predictae civitati nostre admensuratis*). O pastviny usiloval i Nymburk (1327, 1335) a královské privilegium z roku 1325 vymezilo pastviny Loun. Nejprve „velkou

55 Z venkovských kolonizačních oblastí vykazují vysoké lánové výměry třeba Broumovsko, Frýdecko-Místecko, Novojičínsko, k některým příkladům J. BAKALA, *Osídlení Frýdecka a Jablunkovska v období vrcholného feudalismu*, Frýdek-Místek 1982; TÝŽ, *Osídlení Místecka a Brušperska v období vrcholného feudalismu*, Frýdek-Místek 1983; o Chelmu T. JASIŃSKI, *Przedmieścia*, s. 19.

pastvinu“ u Ohře mezi Louny a Dobroměřicemi, „menší pastvinu“ přiléhající k té první, nadto půlku pastviny proti Lenešicím.⁵⁴

Město se formovalo jako spádové místo řemeslné produkce, obchodu a trhu, polnohospodářství i živočišná výroba se naopak stahovala na vesnici, aniž by se obě sféry beze zbytku vyhranily. Měšťané a obyvatelé zvláště menších měst často zůstávali polovičními zemědělci. Pokud se tento rys stal pro město převažujícím a typickým, pak se v literatuře mluví o „rolnickém /zemědělském/ městě“ (*Ackerstädte*) a „rolnickém měšťanstvu“ (*Ackerbürgertum*).⁵⁵

Města profilovala svoji pozici v regionu dlouhodobě. V raných stádiích se většina z nich jen málo zřetelně vydělovala z venkovského okolí, až v dalším trvání se posouvala ke skutečné „městskosti“. Výjimkou nebyl ani Beroun na prastaré spojnici z Prahy do západních Čech a dále na Řezno a Norimberk. Právě Beroun se dnes řadí k dobře poznaným městům nejen uvnitř hradeb, ale i za jejich prstencem.⁵⁶

Křivoklátsko-podbrdská oblast upoutala Přemysla Otakara II., jemuž také náleží první pokus o vysazení města při brodu na Mži (dnes Berounka) u soutoku s Litavkou. Již v červnu 1265 tady král ohlásil vydání listiny Ostrovu. Vzápětí se neutrální *in Verona* mění v Přemyslově výsadě pro Chotěšov (1266) v *civitas Verona*. Přesto se otakarovské vysazení zadrhlo. Druhou lokační akci podnikl Václav II. V kolotoči výměn mezi králem, vyšehradskou kapitulou a pražským biskupstvím, o nichž referuje listina z října 1294, se ocitla ves Zdice, původně biskupská, teď přičleněná „k městu Berounu“ (*ad civitatem Beraunam*). Ani tím nekončila smršť transakcí, hledících zajistit nový zbraslavský klášter. Ledacos uniká také o Berounu. Hned v srpnu 1295 si Václav připomněl „město čili naše tržiště místo řečené Beroun“ (*citra civitatem seu locum nostrum forenses dictum Werona*), kterému jeho otec připojil (*adjunxit*) dvě vesnice, jakýsi Rváčov (zaniklý) a Bezděkov (snad u Unhoště), aby vzápětí dodal, že Beroun poručil nově vysadit, vybudovat (*civitati nostre Werone, quam de novo locari et rehedificari facimus*)

54 *CDB* V.2, č. 675, s. 110; *CIM* II, č. 110, s. 184–185; č. 154, s. 223; č. 156, s. 228; č. 143, s. 239–240; č. 149, s. 253; č. 180, s. 297.

55 Oba termíny znal již A. ZYCHA, *Über den Ursprung* (1914), s. 580–582; obecněji s důrazem na polský vývoj Henryk SAMSONOWICZ, *Ackerbürgertum im östlichen Mitteleuropa*, in: *Ackerbürgertum und Stadtwirtschaft. Zu Regionen und Perioden landwirtschaftlich bestimmten Städtewesens im Mittelalter*. Hrsg. Von K.-U. Jäschke und Ch. Schrenk, Heilbronn 2002 (= *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Stadt Heilbronn* 13), s. 89–97.

56 K pozici Berouna Ivan VÁVRA, *Řezenská a Norimberská cesta*, *Historická geografie* (dále HG) 11, 1973, s. 31–100; s úpravami Eduard MAUR, *Řezenská cesta a zemské stezky na Domažlicku*, *Západočeský historický sborník* 7, 2001, s. 5–40.

a obdarovat biskupskými vesnicemi Zdice, Bavoryně a Černín. Skomírající Beroun se měnil v řádné a solidní zázemí podepřené město, o jehož blaho dbal sám Václav. Dá se tak soudit z další listiny z roku 1303. Král tehdy přiřadil a stvrdil Berounu držení několika vesnic, a to Zdic, Bavoryně, Černína, Trubína, Záhřivčí (zaniklá), Bařechova (zaniklé) a Počapel. O části Trubína, náležitě hrobu sv. Vojtěcha v pražském kostele a neznámo kdy Václavem II. přičleněné k Berounu, referuje králova listina z června 1305, vydaná den před jeho smrtí. S touto výbavou, rozprostřenou jihozápadně od města, Beroun vystačil do začátku 15. století.³⁷

K renomé města se Beroun prodíral obtížně. Za Václava II. získal uspořádání, které v historickém jádru přetrvalo dodnes. O jeho poznání se zasloužil archeologický výzkum posledních desetiletí. Ale jak se přemyslovský, eventuálně lucemburský Beroun „městsky“ vymezil vůči okolnímu venkovu? Sondy Martina Ježka jsou spíše skeptické a ústí v závěr, že nevýrazně, takže jej chápe jako město se silně agrárními rysy. I ve 14. a 15. století berounský okruh vstupoval jen chabě do styku s pražskou spádovou oblastí. V zásadě se dá s Ježkem souhlasit, na druhé straně tomu mohou protirečit kamenné památky, zejména pás mohutných hradeb včetně bran, které obstupují pravidelný areál o rozsahu 300 × 300 m, tedy asi 9,5 ha. Pocházejí z konce přemyslovské epochy, asi z druhé půlky Václavova panování. Jistě to nebyla „levná“ záležitost. Že by se v tom uplatnily výnosy z berounského cla (*decimam septimanam in theloneo in Verona*), jehož podíl Václav II. roku 1288 daroval svatojiřskému klášteru? Plně jím disponoval král a dohled vykonával purkrabí z Nižboru.³⁸

Zájmy města a vesnice se ideálně setkávaly tam, kde se městu dařilo oprít o vstřícné zázemí, o zázemí vysazované na německém právu či způsobech, které podněcovaly odvozy v raženém či neraženém kovu. Ne náhodou se první města ujímala buď v tradičně „aktivních“ krajích, nebo různé kolonizace, odkud se záhy hlásí emfyteutizace. Na Moravě Znojensko, Opavsko, širší Olomoucko, výseky severní Moravy, v Čechách zase Litoměřicko, Mostecko či Duchcovsko patřily k regionům, kde se oba fenomény začaly propojovat. Jak dalece se městu zdaří ovládnout a pronikat na venkov, jak velký tržní okruh si vybojuje, z toho se odvíjela míra jeho přirozené

37 CDB V.1, č. 450, s. 665; č. 475, s. 704; RBM II, č. 1692, s. 727; č. 2045, s. 883; č. 2809, s. 1251; CIM II, č. 76, s. 141–142.

38 Údaj o clu RBM II, č. 2408, s. 1042, je formulářového původu. Rázu středověkého Berouna a intenzitě jeho vazeb s okolím se věnoval Martin JEŽEK, *Hospodářský region středověkého města*, in: *Život v archeologii středověku*. Sborník příspěvků věnovaných M. Richterovi a Z. Smetánkovi, Edd. J. Kubková – J. Klápště aj., Praha 1997, s. 309–320; o hradbách V. RAZÍM, *Středověké opevnění města Berouna*, Beroun 2005.

váhy. Na druhé straně si města sama regulovala svoje kapacitní limity, jejich schopnost vstřebat všechnu potencionální nabídku nebyla bezbřehá. Objektivně působily další faktory, pro severní Moravu spojení s vyspělými částmi Slezska, v severozápadních Čechách obchodování s městy za Krušnými horami, jejichž poptávka po obilí stoupala v časech freiberské „stříbrné“ horečky. Právě v těchto oblastech se intenzivně rozvíjel styk města s jeho zázemím, což literatura označuje jako *Stadt-Land-Beziehungen*. Silné městské obce na jedné straně bedlivě střežily, aby se v dosahu jejich (alespoň mílových) zájmů neusadil nepříjemný subjekt. Až za pomyslnou čarou mílové ochrany hospodářsky vlivných měst vídáme soustavy menších měst, městeček a trhů, v souhrnu forensií „druhého sledu“, budujících si své vlastní okruhy, ale souběžně podléhajících přitažlivosti vyššího centra. Takový okrsek, jak ukázal Jindřich Tomas, se již před 13. stoletím tvaroval okolo Litoměřic (Úštěk, Hoštka, Roudnice, Budyně, Libochovice, Třebenice), podobně se ve 13. a ještě více 14. století formovaly regiony Mostu, Loun, Žatce, ale také Chomutova, Chrudim, Hradce, Vysokého Mýta, Brna, Olomouce, Litovle, Jihlavy, Znojma. Moderního zpracování se dočkal zejména strukturovaný „vícefázový“ brněnský mílový okruh, rovněž s pročleněným systémem řádově nižších středisek. Účel někdy mohl být jiný. Tak v březnu 1297 vydal Václav II. brněnským měšťanům privilegium, jehož zněním dědičně získali v dosahu šesti mílů od města (tedy cca 66 km !!) dohled a svrchovanost nad těžbou zlata, stříbra, olova či jiného kovu (*ad sex milliaría ubicunque inveniatur metallum*) v rozsahu, v jakém taková práva náležela Kolínu, Čáslavi a dříve i Jihlavě. Největší spádové zázemí se ovšem vytvořilo okolo Prahy, správněji pražských měst, poháněných spotřebitelskými nároky královského dvora. Pražské *contado* sahalo v předhusitské době k Unhošti, Mělníku, Českému Brodu a Velvarům. Majetkově se v jeho obvodu angažovalo kapitálově zdatné měšťanstvo všech pražských obcí.⁵⁹

59 Se střídavými regionálními i celozemskými aspekty Vlastimila ČECHOVÁ, *Geneze středověké Opavy a tržní sítě na Opavsku do konce 13. století*, Ostrava 1970; J. BAKALA, *Monopolizace*, s. 114–133; J. TOMAS, *Litoměřický městský region*, s. 61–82; R. NOVÝ, *Hospodářský region Prahy na přelomu 14. a 15. století*, ČSČH 19, 1971, s. 397–418; J. SMETANA, *Proměny struktury městské sítě na severu Čech do 15. století*, AH 20, 1995, s. 23–54; J. ŽEMLIČKA, *Počátky Čech královských*, s. 327–352; J. KLÁPŠTĚ, *Proměna*, s. 397–406; F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 111–122. K detailně zpracovanému Brněnsku Jiří DOLEŽEL, *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*, in: Brno a jeho region. Red. M. Ježek a J. Klápště, Praha–Brno 2000 (= Mediaevalia archaeologica 2), s. 159–259; privilegium z roku 1297 a jeho reálný dosah zhodnotili J. DOLEŽEL – Jaroslav SADÍLEK, *Středověký důlní komplex v trati Havírna u Štěpánova nad Svratkou. Příspěvek k dějinám těžby stříbra v oblasti severozápadní Moravy ve 13. a 14. století*, in: Těžba a zpracování drahých kovů: sídelní a technologické aspekty. Ed. K. Nováček, Praha–Brno–Plzeň 2004 (= Mediaevalia

Většina Čech a Moravy se nevyvíjela tak přímočaře. Chabě urbanizovaná dlouho zůstávala jihočeská oblast. Od Prahy k Šumavě dlouho nic a teprve Písek a Budějovice ohlašovaly králův eminentní zájem. Krátký čas byl vyměřen městské lokaci na Hradišti v místech budoucího Tábora. Ani poutník, který spěchal od Žitavy do centra země, dlouho neprořal žádný městský útvar. Jen toky velkých řek k sobě stahovaly zájem městských komunit. Na Labi, Ohři, bez odezvy však v těsném údolí střední Vltavy. Osídlením formovaná disproporce neušetrila ani Moravu. Nebyla to však jen královská města, která se účastnila na urbanizaci. I církevní korporace a šlechta pečovaly o zhodnocování svých majetků podporou vlastních městských center. Obvykle menších než lépe vybavené královské protějšky, nejednou se jim však rovnající (Německý Brod, Jindřichův Hradec, Česká Lípa aj.). Četnější úspěchy zaznamenaly nekrálovské fundace na Moravě, hlavně na severozápadě a severu země. Absenci „velké“, zpravidla královské *civitas* proto mnohde nahrazovala soustava menších měst, městeček a trhových míst (terminologie bývá kolísavá). Až 16. století přispělo k dotvoření základního urbánního rastru.

Translace

Jak se osídlení zahušťovalo a posunům se nevyhnula ani komunikační síť, žádalo si rektifikace také rozložení lokálních spádových center. Na přání Břevnova měl v září 1253 Přemysl Otakar II. kdysi „královský trh“ (*quoddam forum regium*) v Provodově na Náchodsku k většímu užitku klášterníků přeložit do Police nad Metují (*in alium locum, Poliz nomine... dedimus transfereudi*). Listina je nanejvýš podezřelá, nicméně Police se opravdu stávala jedním z pilířů břevnovských držav. Z titulu regálních práv to zprvu býval panovník, kdo o změnách rozhodoval, později také privátní vrchnosti. Formulářový text z konce 13. století dokonce vkládá do úst měšťanů, patrně (Českého) Brodu, slib, že pokud si biskup Tobiáš bude přát, ochotně přestěhují svá obydlí a celé město na jiné místo (*habitaciones suas ad alium*

archaeologica 6), s. 79–81; s reediicí a překladem (příloha č. 2, s. 115–116). Vazbám města a venkova se pod pojmy *Stadt-Land-Beziehungen* anebo *Städtelandschaft* věnuje v první řadě německá literatura, jako *pars pro toto* J. J. MENZEL, *Die Entstehung der mittelalterlichen Städtelandschaft Schlesiens*, in: *Stadt und Landschaft im deutschen Osten und in Ostmitteleuropa*. Hrsg. von F. B. Kaiser und B. Stasiewski, Köln–Wien 1982 (= *Studien zum Deutschtum im Osten* 17), s. 45–65; Wolfgang LEISER, *Städtische Zentralität im agrarisch-feudalen Umfeld*, in: *Städtisches Um- und Hinterland in vorindustriellen Zeit*. Hrsg. von H. K. Schulze, Köln–Wien 1985 (= *Städtetforschung A/22*), s. 1–20; Werner RÖSENER, *Stadt-Land-Beziehungen im Mittelalter*, in: *Dorf und Stadt. Ihre Beziehungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Hrsg. von C. Zimmermann, Frankfurt am Main 2001, s. 35–54.

locum transferent et civitatem predictam Brod in eodem loco). Formulář jako zrcadlo reálných situací budeme těžko podezírat, že by předkládal absurdní motivy.⁴⁰

Střediskové role kladly vyšší nároky na dostupnost, přístup k vodě, vazbu k infrastruktuře. I proto se množí překládání forensních středisek, aby získala příznivější rozvojové podmínky a lépe se zabudovala do sídelních struktur. O některých translacích se uchovaly přímé doklady, jiné se odvozují ze dvojic typu „starý“ × „nový“, třeba ve formě Staré Město × Nové Město. Na vznikající subjekt se obvykle přesouval i právní statut původního místa. Nebyl to jev masový, ne však bezvýznamný.⁴¹

Ani městské translace nebyly českou zvláštností, jejich barvitá typologie prolíná historií celé Evropy. I tato „překládání“, společně se zániky městských sídlišť, tak jako jejich vesnickými protějšky, byla součástí procesů formujících sídlištní síť mladšího středověku. Škála příčin bývala pestrá, začínaje přírodními hrozbami, válečnými dopady, tresty ze strany vrchností a konče demografickými či právními impulzy. Zatímco starší výzkum si všiml především dopadů na region, až v nedávné době se translacím (a zánikům) měst věnuje pozornost jako historickému jevu, který patřil do širších zemských souvislostí.⁴²

Situační zápletky si bývají podobné. Hradiště budoucího Tábora, zničené v konfliktech krále Přemysla s Vítkovci, nebo Pelhřimov, „přesazovaný“ (jak uvidíme) v důsledku válečných událostí, stěží mohou být paralelou lombardské Lodi, zničené Milánem (1111) a v jiné poloze obnovené císařem Barbarossou (1158), přesto se společné typologické rysy nedají zapřít.

40 CDB IV.1, č. 289⁺, s. 485. O přesunu z Provodova do Police píše již J. K. HRAŠE, *Zemské stezky, strážnice a brány v Čechách*, 2. vyd. Nové Město nad Metují 1885, s. 99, ještě nepochybující o pravosti textu. Dále FTB, č. 156, s. 124–125. Translačních situací si všiml Josef V. ŠIMÁK, *České dějiny*, I.5. Středověká kolonisace v zemích českých, Praha 1938 (= Laichterův výbor spisů poučných 64), na něhož už dále nebudou činit odkazy. Jen s notickou, že jeho vývody už leckde neobstojí.

41 Translacím se věnoval J. SMETANA, *K problému translací českých měst ve 13. a 14. století*, AH 14, 1989, s. 95–107; ke jmenným dvojicím v nástinu Ladislav HOSÁK, „Staré“ a „Nové“ město v období středověké kolonisace na Moravě, HG 4, 1970, s. 82–86.

42 Kromě jednotlivostí se bádání městskými translacemi jako fenoménem komplexně dlouho nezabývala, zastaral již Herbert FISCHER, *Die Siedlungverlegung im Zeitalter der Stadtbildung. Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes*, Wien 1952. V současnosti předložil asi nejdůkladnější systémové vyhodnocení překládání a zanikání městských sídlišť v širokém geografickém rámci včetně návrhu na typologickou klasifikaci archeolog Thomas KÜNTZEL, *Die Stadtwüstung Nienover im Solling. Auswertung der Befunde zur Stadtopographie, Hausbau und Stadtbefestigung im 13. Jahrhundert*, Rahden/Westf. 2010 (= Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens 40), s. 355–414; práce přihlíží i k českým výsledkům (M. Richter, T. Velínský).

Složitě vznikl ve 12. století Lübeck, o jehož počátcích zanechal svědectví kronikář Helmold. Translační prvky tam hrály jen dílčí roli, při fázovém konstituování obrovského městského tělesa šlo spíše o slévání, přelévání a posouvání než o ryzí přenesení. Nicméně jiné, skromnější analogie než Lodi nebo Lübeck se dají rozpoznat v oblasti zvané *Germania Slavica* i dále k východu.⁴³

K přesunům mohla dávat impuls proměna tržního místa v budoucí město. Dvojitá translace se odehrála v zápolí cisterciáckého kláštera ve Žďáru nad Sázavou, zřízeného roku 1252. Unikátní svědectví o klášterních začátcích i sídelních posunech v jeho okolí dává klášterní kronika Jindřicha Řezbáře, jejíž sdělení verifikoval archeologický průzkum. Až po čase se napevno usadilo jádro města Žďáru, situované přes dva kilometry jižně od kláštera. Předchůdce Vysokého Mýta, založeného Přemyslem Otakarem II., spojuje tradice s polohou Staré Mýto u Tisové asi pět kilometrů jihovýchodně od města, což upřesnily archeologické odkryvy. Neagrárnímu sídlišti s pravidelným „rynkem“ o rozměrech 150 × 60 m nechyběl kostel sv. Mikuláše, zjištěné příbytky mají zahloubený ráz. Jak Vysoké, tak Staré Mýto leží blízko vraclavského správního centra, slábnoucího a nakonec mizejícího v průběhu 12. století. Sem patří i dvojice Bydžovů, tentokrát bez archeologického dokreslení, zato se slušnou pramennou výbavou. Listina Václava II. z června 1305, v níž odškodňoval starobydžovský kostel, hovoří o přesunu starého města „na místo, v němž se nachází nyní“ (*ciuitatem ipsam de loco antiquo ad illum, in quo nunc est, transtulisse*). Již popis činností, o jejichž desátky kostel přišel (řezníci, pekaři, krčmy), naznačuje, že náběhy ke městu ve Starém Bydžově nazrávaly. Jeho další vývoj zablokovala vyvýšená „hradištní“ poloha, takže chystané město se přesunulo k toku Cidliny.⁴⁴

Z geografického, střediskového i komunikačního pohledu zaujaly Staré Mýto i Nový Bydžov vhodnější polohu než jejich předchůdci. Některé společné prvky s nimi vykazovaly osudy města Bezdězu. Dosud stranou ležící kraj v povodí Dokeského potoka nepostrádal ústředí v knížecím dvoře pod

43 Ferdinand OPLL, *Städtegründungen des hohen Mittelalters. Überlegungen Anhand der lombardischen Stadt Lodi*, in: Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung. Hrsg. von F. Opll, Linz 2011 (= Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 22), s. 269–321; z literatury o počátcích Lübecku podal základní nástin Hans PLANITZ, *Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*, 5. Aufl., Wiesbaden 1997, s. 139–145.

44 O výzkumech ve Žďáru a Starém Mýtě s odkazy na primární literaturu Miroslav RICHTER – T. VELÍMSKÝ, *Die archäologische Erforschung von Stadtwüstungen des 13. Jahrhunderts in Böhmen*, Siedlungsforschung 11, 1995, s. 85–110; k Bydžovu CÍM II, č. 78, s. 143–144.

Bezdězem, na kultivaci však čekal do vlády Přemysla Otakara II. Ústředním bodem rozlehlého „královského území“ se měl stát pevný hrad Bezděz, v jehož okolí náhle krystalizovalo více městských obcí. Přímo pod hradem se rozložilo stejnojmenné město, spíše městečko. Jeho těžkosti obecně popsala bělská translační listina (1337), označující toto místo jako neobyvatelné a nezpůsobilé (*non esse abilem neque aptum*). Josef V. Šimák a jiní uvažovali o nedostatku svrchní vody (což relativizují zprávy z počátku 16. století se stížnostmi na špatný vodní režim v Bělé), ale spíše to byl svažité terén a příliš těsná vazba k hradu, které rozvoji obce nepřály. Václav II., když roku 1293 daroval kostelu sv. Jiljí v Bezdězu (nezve jej městem) vesnici Zbyny, se tím možná snažil podhradské osadě kompenzovat začínající převod oblasti do rukou Hynka z Dubé. Jakmile se ocitla přímo v rukách Berků, nazrála situace k radikálnímu řešení. Skomírající „město“ Bezděz nahradila nová obec, budovaná šest-sedm kilometrů jihovýchodně od staré polohy. Dostala jméno Nový Bezděz, s poznámkou, že domácí lidé dávají přednost názvu po říčce Bělé, německy Weisswasser (*civitatem translata[m] Novum Bezdez vocavimus, que tamen a volgo Bela seu Wyssynwasser nominatur*). Lokační akce, zdá se, sahala k začátku 14. století a listina Hynka Berky z Dubé z dubna 1337 ji završila. Fyzicky a ve dvou originálech uchované privilegium se řadí mezi nejdůkladnější popisy, jež se budovanému středověkému městu v Čechách kdy dostaly. Celkem 90 lánů půdy mělo být vysazeno německým právem se lhůtou sedmi let. Všichni tři lokátoři, mezi nimi Ješek, zřejmě starobezdézský a nyní bělský rychtář, dostali slušnou odměnu, město získalo mílové právo vztažené na řemesla a krémy (s jednou výjimkou). Část populace asi přešla z Bezdězu, kde půdorys rynku a románský kostel vytrvaly jako vzpomínka na někdejší ambice. V sousedství Bělé se usadily nové kolonizační vesnice. S městem vytvořily soudní okrsek spadající pod bělského rychtáře. Svědčí o tom rysy propojeného pluzinného systému Bělé a vesnic v jižním zápolí (Plužná, Březinka). Jednotu „města a venkova“ (*ipsi civitati et villis premissis*) stvrzoval i jiný počín ze strany vrchnosti, totiž dar osmi svobodných lánů z panského lesa jako společné obecní pastviny. Nová fundace se uchytila a Bělá se vřadila do městských struktur Boleslavska.⁴⁵

⁴⁵ Srov. *CIM IV.1*, č. 44, s. 62–67; *RBM II*, č. 1634, s. 701; k mladším údajům o nedostatku vody *CIM IV.3*, č. 661, s. 20–21 (i další zprávy). Není jasné, co činit s nepřímým údajem k roku 1304, kdy měl Václav II. udělit městu Bezdězu právo skladu slanečků (*CIM IV.1*, č. 18, s. 33). O založení Bělé J. V. ŠIMÁK, *České dějiny*, I.5, s. 757–762; František ZUMAN, *Bělské privilegium Hynka Berky z Dubé z roku 1337*, Bezděz 8, 1937, s. 65–72; s podrobnostmi W. KUHN, *Die Stadtdörfer der mittelalterlichen Ostsiedlung*, in: W. Kuhn, *Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung*,

Translace, která se začátkem 14. století odehrála pod Bezdězy, měla za následek vychýlení spádového těžiště k novému centru. Větší regionální dopad mělo ovšem založení „Nové“, tj. dnešní Plzně, vzdálené bezmála deset kilometrů od původní Plzně s knížecím hradem a rozvíjející se obcí v jeho sousedství (dnes Starý Plzenec). K velké lokační akci sáhl Václav II. na samém konci 13. století. Lánová výměra, přisouzená novému městu (168 lánů), nenechávala na pochybách, že Nová Plzeň se má cíleně změnit v dominantní královu oporu na západě Čech. Její umístění na soutok čtyř toků jen podtrhlo váhu norimberského směru. Plzeňsko se ostatně již dříve těšilo výlučnému postavení. Ještě před svým královským nástupem se Václav I. psal jako „kníže plzeňský a budyšínský“ včetně pečeti s odkazem na plzeňský titul (1224). Otacher Štýrský, když líčil formace Přemyslova vojska na Moravském poli, umístil za Čechy a Moravy také Plzeňany (*daz in waeren die Pilsenaere bî*). Rovněž Dalimil, chtěje k roku 1264 zdůraznit ničivé důsledky hladu, na ně odkázal (*proň mnoho lidí v zemi, najviev Plžňan mříeše*). Název Plzně jako centra rozsáhlé a svébytné provincie byl natolik vžitý, že se přenesl na nové ústředí. Podle šachovnicového rastru uspořádaná Nová Plzeň k sobě připoutala blízký i vzdálenější venkov, pod vliv plzeňského trhu se dostaly i okolní městské obce (Dobřany, Rokycany aj.).⁴⁶

Jinde k tak dramatickému zlomu nedocházelo. Pokud se tržní místo přesouvalo jinam, bývalo to obvykle do sousedství na vhodnější, bezpečnější a jinými majetkovými nároky nezatíženou polohu. Vzorem může být Otakarem II. zřízené město Kolín. V letech 1293 a 1295 se s ním vzpomíná šest kilometrů východněji položený Starý Kolín (*Antiqua Colonia*), ohlašující už svým adjektivem, že „nový“ už stál. I tady sehrály určující roli přírodní podmínky. Zatímco původní sídliště, dosáhnuvší jisté střediskové pozice, by se při rozšíření muselo obávat hrozby labských ramen, usadilo se jádro nového města na vyvýšenině s pevným podložím, a přesto v dotyku s Labem. Jistou

Köln–Wien 1973 (= Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 16), s. 248–250, který označuje bělskou oblast jako *Weichbild*, a dále J. SMETANA, *K problému*, s. 99–100. K otakarovské kolonizaci bezděžského lesa J. ŽEMLIČKA, *Bezdězsko – „královské území“ Přemysla Otakara II.*, ČSČH 28, 1980, s. 726–751; o rázu oblasti Petr MEDUNA – Jiří SÁDLO, *Bezdězsko – Dokesko. Krajina mezi odolností a stagnací*, HG 35, 2009, č. 1, s. 147–160.

46 CDB II, č. 259, s. 248–251; *Ottokars österreichische Reimchronik*, in: Monumenta Germaniae historica, Deutsche Chroniken 5/1. Ed. J. SEEMÜLLER, Hannoverae 1890, kap. 146, s. 207, verš 15622–15623; *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila*, 2. K vydání připravili J. DAŇHELKA – K. HÁDEK – B. HAVRÁNEK – N. KVÍTKOVÁ, Praha 1988, kap. 86, s. 404; o Václavově pečetí Jiří ČÁREK, *O pečetech českých knížat a králů z rodu Přemyslova*, Praha 1934, s. 12. Základním sdělným dokumentem k založení Nové Plzně zůstává stvrzovací listina Jana Lucemburského z října 1320 (CIM II, č. 114, s. 192–195).

roli hrály i dopravní a majetkové důvody. Díky archeologickému výzkumu se dá hodně říci o počátcích Děčína. K jižnímu boku starého správního hradu se v poloze Frauenwiese (Mariánská louka) nejspíše ve třetí čtvrtině 13. století přimklo regulérní královské město o rozloze zhruba sedmi hektarů, vybavené i hradební zdí. Jako riziková se po čase ukázala blízkost Labe, takže vartenberská vrchnost, která začátkem 14. století děčínské zboží nabyla, přesunula město asi po století existenci do nové, lépe chráněné polohy severně od hradu (dnešního zámku). Ve starší době patřila v Pootaví k důležitým místům Putim, později se zájem přenesl na otavské levobřeží do míst zvaných Písek s kostelem sv. Václava. Až Přemysl Otakar II. nechal zbudovat na protilehlé straně přímo nad Otavou skvělý hrad tvořící společné pevnostní těleso s přilehlým městem. Levobřežní Písek, jemuž předtím asi nechyběly městské náběhy, zůstal Starým Pískem, na vlastní Písek se přenesly i jeho právní „pohledávky“. Ještě v srpnu 1308 nařizoval Jindřich Kolutanský, aby „staré město Písek, ležící za městem, tu na tom místě nikdáž zase znovu se nestavělo a nevzdělávalo“, ba i jeho duchod má náležet novému Písku. Na otakarovskou tradici města Písku se ostatně odvolává i privilegium Karla IV. z července 1348. O fázi později zaznamenaly obdobný vývoj Prachatice, letitý statek vyšehradské kapituly. Právě její iniciativy uváděly do kraje známost německého práva (1229 Zdenice). Jestli se počátkem 14. století přesunuly původní „Staré“ Prachatice do lépe chráněné kotliny dnešního města (podle Šimáka před rokem 1312), není ale jisté. Poloha na Zlaté stezce skýtala záruky prosperity.⁴⁷

Snad vícera translace provázela začátky biskupského Pelhřimova, jemuž možná propůjčil název některý pražský kanovník. Asi dva kilometry západně od města leží Starý Pelhřimov, poloha na kopci bez tekoucí vody ale rozvoji sídliště bránila. Zda již plnil tržní funkce, jak se někdy předpokládá, nelze potvrdit. V každém případě si rozvoj kraje, povzbuzený nálezy stříbrných ložisek, žádal více. Někdy ve druhé čtvrtině 13. století k sobě

47 Ke Kolínu RBM II, č. 1624, s. 697, č. 1679, s. 721; o děčínské situaci T. VELÍMSKÝ, *Město na louce* (passim); typologicky podobná, byť časnější se zdá být situace u Borny v Plíseňsku, jak ukázal Manfred KOBUCH, *Zur städtischen Siedlungsverlegung im Pleissenland. Der Fall Borna*, in: Im Dienste der historischen Landeskunde. Beiträge zu Archäologie, Mittelalterforschung, Namenkunde und Museumarbeit vornehmlich in Sachsen. Festgabe für G. Billig zum 75. Geburtstag. Hrsg. von R. Aurig – R. Bretz – I. Grässler – A. Thieme, Bucha 2002, s. 194–208. K Písku CIM II, č. 86, s. 158, č. 273, s. 405; srov. i J. SMETANA, *K problému*, s. 98; J. KUTHAN, *Česká architektura doby posledních Přemyslovců. Města, hrady, kláštery, kostely*, Vimperk 1994; o Prachaticích Václav STARÝ, *Vývoj Prachatic od počátku 14. do počátku 15. století*, Jihočeský sborník historický 47, 1978, s. 97–102. O Novém Kolínu, Novém Písku, Nové Chrudimi, Nové Litovli a podobných příkladech informativně pojednal již A. ZYCHA, *Über den Ursprung* (1914), s. 65–70.

stáhla zájem osada u sv. Víta nad říčkou Bělou. Nabývala „městské“ rysy, o čemž by svědčily jak uchované prvky uliční sítě v okolí kostela, tak označení městských činovníků z poslední fáze pelhřimovského vývoje (*iudex, iurati*), kteří by sem podle některých názorů měli přejít ze svatovítské osady. Osídlených poloh se přitom v dnešní pelhřimovské zástavbě nacházelo více (Hradiště, Karlovo náměstí aj.). Útlum osady u sv. Víta způsobily boje mezi panskými frakcemi v osmdesátých letech 13. století. Pelhřimov byl přepaden a poničen, snad vyvrácen. Expresivně vylíčil útisky „měšťanů z našeho tržního městečka Pelhřimova“ (... *civibus de Palgrimow opido forensi*) formulářový zápis, jehož pravý smysl byl ovšem jiný. Biskup Tobiáš v něm (a v následném textu) uzavřel s rychtářem Konrádem a s Křišťanem, Jindřichem, Fridrichem, Heřmanem a Petrem, přísežnými „téhož města“ (*iurati ipsius civitatis*) smlouvu o zajištění města „vhodnými lidmi“ a jeho obehnaní plaňkami a příkopem (*plancis circumdare et fossato*). Za slib, že po čtyři roky nebudou měšťané ze strany vrchnosti obtěžováni břemeny (s výjimkou obecné berně) a v díle vypomohou biskupští poddaní z okolí (*per pauperes eiusdem circuitus*), se toto konsorcium zavázalo, že město osadí lidmi a opevní v termínu do čtyř let. Bádání klade oba dokumenty k roku 1289 a spojuje s nimi vznik dnešního města Pelhřimova. Jeho půdorys už nese znaky vyspělého plánovitého založení. Osada u sv. Víta se ocitla těsně „za hradbami“ a změnila se v předměstí, jehož zvláštní pozice je urbanisticky stále patrná.⁴⁸

Dají-li se oba formulářové texty brát jako autentická svědectví, mohou se údaje o rychtáři a přísežných vykládat dvojím způsobem. Buď tito lidé opravdu působili v tržní osadě u sv. Víta a po jejím vyvrácení by se účastnili na lokaci dnešního Pelhřimova (jak uvažovali Dobiáš i Šimák), nebo by od začátku „úředně“ působili v areálu dnešního města a následně by se podíleli na jeho obnově. Buď jak buď, oba texty již svědčí o jasně městském rázu Pelhřimova. Ani tím se kruh neuzavírá, někdy bývá vyspělý pelhřimovský půdorys kladen do začátku 14. století.⁴⁹

48 *FTB*, č. 231–232, s. 175–177; k dokreslení č. 194, s. 154; č. 235, s. 178–179.

49 Josef DOBIÁŠ, *Dějiny královského města Pelhřimova a jeho okolí*, I. Doba předhusitská, Pelhřimov 1927, s. 96–114 (s poznamenáním jiných názorů); J. V. ŠIMÁK, *České dějiny*, I.5, s. 1172–1174; jejich výkladu se přidržují i urbanisté jako Oldřich DOSTÁL a kol., *Československá historická města*, Praha 1974, s. 292–293; zhodnotil J. SMETANA, *K problému*, s. 97. K archeologické situaci s uvedením některých dalších titulů Petr HEJHAL, *Počátky středověké kolonizace české části Českomoravské vrchoviny*, Brno 2012 (= *Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque* 14), s. 69–70. Na místě je třeba vzpomenout rostoucí skepsi, zejména archeologů, na někdy nekritické projektování novodobých kartografických plánů do středověkých situací, jako ukázkou srov. *Die vermessene Stadt. Mittelalterliche Stadtplanung zwischen Mythos*

Počátky města Pelhřimova tak nabízejí více scénářů, při nichž do zorného pole vstupují tři umístění: Starý Pelhřimov, svatovítské předměstí a městský areál současného Pelhřimova, kde se město nakonec pevně usadilo.

Na diplomatické obtíže narážejí výklady o počátcích Trutnova. Řešení je skryto v souboru listin pro zderazské božehrobce. Pokud by měly nespornou hodnotu zvláště dokumenty hlásící se k roku 1260, z nichž první měl vydat Jiljí ze Švábenic pro špitál založený „ve městě Úpě“ (*in civitate Vpa*) a podřízený Zderazi, což měl vzápětí potvrdit pražský biskup, třetí pak vymezuje farní obvod úpského kostela darovaného špitálu, mohlo by se uvažovat o časně translaci původní „tržní“ Úpy na místo Trutnova. Nebezpečné texty známe z mladších dokladů a obsahují rozpory. Již užití termínu *civitas* pro Úpu a Brusnici (ta městem nikdy nebyla) ve šlechtické listině vzbuzuje pochyby. Proto se dnes posouvá vznik „Nového“ Trutnova na přelom 13. a 14. století, jinými slovy neměl by souvislost se Švábenicemi, ale se záměrem posunout přímý králův vliv z oblasti Dvora (Králové) blíže k zemské hranici. Až koncem vlády Václava II. by tím pádem došlo k translaci švábenické Úpy, patřící k tržním místům s městotvornými náběhy, do míst současného Trutnova, zvaného Nový Trutnov. Označení Starý Trutnov se vztáhlo na původní Úpu (Trutnov ves, Staré Město). Radikální přeskupení v úpském okrsku provázela vlna německé kolonizace, účastná také při výstavbě nové městské obce. Společně s městem se rodil i trutnovský manský obvod.⁵⁰

Výčet translokovaných míst se tím nevyčerpává, jen to poukazuje na eventuální modelové situace. Něco mohou napovědět dvojice Starý × Nový, avšak ne každé Město bývalo skutečným „městem“, jako Staré Město u Městečka Trnávky na Moravskotřebovsku, psané někdy jako Stará Trnávka a tvořící dnes součást obce Městečka Trnávky. Od poloviny 14. století vystupuje jako *Antiqua Civitas*, přičemž samotné Městečko Trnávka se objevuje se statutem městečka o sto let později. Někdy věc komplikuje prvotní panské

und Befund, Paderborn 2004 (= Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit 15).

50 *CDB* V.1, č. 216⁺, s. 336–337, č. 217⁺, s. 338–339, č. 222⁺, s. 344–345; k diplomatickému a věcnému hodnocení J. KEJŘ, *Vznik*, s. 85, 92, o což se mohl opřít Jirí BOCK, *Historický a hospodářsko-správní vývoj Trutnova do roku 1620*, Sborník archivních prací 55, 2005, s. 315–324; TÝŽ, *Trutnov v listinách zderazského kláštera*, Archeologické rozhledy (dále AR) 64, 2012, s. 788–792; ke starším názorům se kloní Ondřej WOLF, *Kolonizace, weichbild a počátky manských tvrzí na Trutnovsku*, AR 56, 2004, s. 565–568; Martin JEŽEK – Petr KOČÁR, *Nad počátky Trutnova a jeho pivovarnictví*, AR 63, 2011, s. 621–643. Ke vzniku manského okrsku s dalšími odkazy J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II.*, s. 222–223.

sídlo a teprve druhotné město, obě s rozlišením starý x nový, jindy vnáší otazníky sugestivní názvy ulic i městských předměstí. Jinými slovy, každý jev tohoto druhu je originálem s těžko postižitelnými obecnými znaky, tvarovanými pozicí v regionu, břemeny minulosti i úlohou vrchnosti.⁵¹

Moravskotřebovsko je vůbec zajímavé. Pouhých deset kilometrů severozápadně od trnávceckého Starého Města leží jiné Staré Město, kladené do souvislosti se zalidňováním okolního kraje ve 13. století, což bádání připisovalo Borešovi z Rýzmburka, oponentovi Přemysla Otakara II. Nedávno Pavel Bolina, Jana Němcová a Pavel Šlězár rozvedli jiný příběh osazování moravskotřebovské kotliny. U jeho počátků měl stát moravský markrabě Přemysl († 1239), bratr Václava I. Jemu připisují začátky výše zmíněného Starého Města čtyři kilometry severně od Moravské Třebové, zvaného roku 1270 *Antiqua Tribouia*. Nejprve by to byla jen Třebová, podle těchto autorů (s oporou v půdorysu a směrech cest) vysazené tržní centrum s rysy městskosti, jehož obyvatelé se označují *cives* a mají rychtáře. Na zeměpanskou doménu by na východě přiléhala od severu k jihu tažená alodní država Rýzmburků, přičemž západní jádro Moravskotřebovska měl získat Boreš do emfyteutického (třicetiletého?) nájmu. S ohledem na budoucnost svých majetků by Boreš na úkor Starého Města zřídil na ostrožně u Radkova sídliště urbánního typu, ne nepodobné Sekance u Davle (kamenná hradba), s nímž by se počítalo jako s centrem panství Rýzmburků. Vznikla by další, borešovská (Nová) Třebová, která se neujala. Teprve Václav II. by na plošině výše proti toku Třebůvky ustavil dnešní Moravskou Třebovou, de facto přenesenou ze Starého Města, i když Staré Město – Stará Třebová nezaniklo, jen kleslo na pouhou ves. K založení královské Moravské Třebové, urbanisticky pojaté jako Nový Bydžov či jiná města, by v takovém schématu nemělo dojít před léty 1285/1286. Urbanizaci Moravskotřebovska by provázela venkovská kolonizace, nesená z podstatné části německými osadníky.⁵²

Konstrukce o Starém Městě, borešovské „Třebové“ na Radkovské ostrožně (v literatuře jako Hradisko u Radkova) a konečném usazení Moravské Třebové obsahuje zajímavé momenty, stěží ji však akceptovat jako

51 Doklady o Staré Trnávce L. HOSÁK – Rudolf ŠRÁMEK, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*, II. Praha 1970–1980, s. 602–603; k možným variantám J. SMETANA, *K problému*, s. 100–101; F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 118–119.

52 *Antiqua Tribouia CDB* V.2, č. 628, s. 235. V klasickém pojetí o rýzmburské doméně na Moravskotřebovsku T. VELÍMSKÝ, *Hrabišci. Páni z Rýzmburka*, Praha 2002 (= Edice Šlechtické rody Čech, Moravy a Slezska 1), s. 129–138; v novém pojetí Pavel BOLINA – Jana NĚMCOVÁ – Pavel ŠLÉZAR, *K počátkům hradů na Moravskotřebovsku*, *Castelologica Bohemica* 11, 2008, s. 53–88 (s obsáhlou, zčásti německou vlastivědnou literaturou).

celek. Zřetelná je vazba mezi Starým Městem a Moravskou Třebovou, zatímco úvahy o náběhu k městskému sídlišti u Radkova je třeba brát opatrně, když není ani přesvědčivé, k čemu by brzy zaniklý útvar sloužil (nedostatek archeologických zjištění). Navíc v místě i později odlehlem, kde se tržní lokalita objektivně mohla stěží ujmout. Že však v prostoru sevřeném hřebečským pásmem a na východě Zábřežskou vrchovinou docházelo k přetlačování mezi rýzmburskými ambicemi a královými zájmy, nebude pochyb. Obezřetnost si zaslouží i neobvyklá teze o třicetiletém „pronájmu“ zeměpanského dílu Třebovska panu Borešovi, která má sladit těžko propojitelné souvislosti.⁵⁵

Městské translace blízce souvisejí s nezdařenými městskými lokacemi a někdy se oba jevy nedají oddělovat. Tak selhal pokus o uchycení prvotního Kynšperku na horní Ohři, provázaný s listinou o králově svolení pro Doksany (1232), o dvě generace později opustili lidé pro nás stále anonymní městečko nad ostrovským klášterem, známé jako Sekanka. Ačkoliv přímým impulzem mohlo být řádění a plenění Braniborů po srpnu 1278, v delším horizontu sehrála své i odlehlost a špatná přístupnost ostrožného sídliště, polohou bližší hradišti než řemeslnické osadě vybavené nejspíše i trhem. Nedá se bezpečně ani říci, zda můžeme počátky Sekanky spojovat s regulérní lokací. Náročnějším potřebám rozvíjené klášterní državy lépe vyhovovala Davle pod soutokem Vltavy a Sázavy. Vzpomíná se již k roku 1310 ve výčtu ostrovského zboží jako městečko (*opidum Dawel*) a její vzestup se dá spojit s útlumem Sekanky. Někde se zdařil až druhý lokační pokus (Hranice na Moravě, Beroun), neukončená je diskuse o násilně zničeném Hradišti nad Lužnicí v místech budoucího Tábora. Úporně chtěl Přemysl Otakar II. zřídit městskou obec „na Hoře sv. Štěpána u Litoměřic“ (*in monte sancti Stephani apud Lithomierycz*) v severní části někdejšího správního hradu. V listině z roku 1253 sliboval všem, kdož se tam usadí, rozličné výhody, také několik vesnic v litoměřickém okolí. Vysazení svěřil bývalému litoměřickému rychtáři a dvěma měšťanům. Přes velkorysou podporu se lokace neujala a selhal i pokus z roku 1262. K částečnému osídlení hradního areálu došlo, leč daleko za úmysly zakladatele. Působila nedůvěra litoměřických měšťanů spojená s obavou, aby se nové založení nestalo konkurentem? Stále přitom není úplně jasné, zda chystaná fundace měla být samostatným subjektem, nebo by byla součástí litoměřické obce. Pro torzo nezdařeného díla

⁵⁵ Na radkovskou ostrožnu stručně upozornil již M. RICHTER, *Hradištko u Davle, městečko ostrovského kláštera*, Praha 1982 (= Monumenta archaeologica 20), s. 207; podobně jako Miroslav PLAČEK, *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*, Praha 2001, s. 247–248, který naznačil „možnost nezdařené fundace opevněné tržní osady navazující na sídlo feudála“.

se vžil název Nové Město (*Nova civitas, Neustadt*), tamní kostely se většinou označují *in suburbio* nebo *in preurbio*, tedy podobně jako na předměstích.⁵⁴

Na otázku, proč se některá forensní sídliště už v dosti vyspělém stadiu přesouvala, se těžko hledá univerzální odpověď. Přesto se některé společné rysy dají rozpoznat. V podmínkách, kde celé oblasti procházely sídelní reorganizací, si ani starší spádová centra ne vždy mohla udržet svoje postavení. Musela se přizpůsobovat zvýšeným nárokům na dostupnost, vodní zdroje, přísun stavebního materiálu, v neposlední řadě byla vítána ústřední poloha ve vztahu k vesnickému okolí. Proto z kola vypadly Starý Pelhřimov, Bezděz, Sekanka, ale také původní (Stará) Plzeň na Úslavě, sevřená masivem Radyně a kopci při Hradišti, bez vyhlídek na extenzivní rozvoj. Pro lidnaté město s neskromnými požadavky na vodní režim a rozlehlé produkční zázemí byla rovina severněji při Mži v perspektivě vhodnější a Václavovi lokátoři měli šťastnou ruku. V někdejší vracavské provincii se v sídelní osu měnilo povodí Loučné, zčásti sledující stezku z Prahy na Moravu. Vysoké Mýto vystřídalo staromýtskou polohu, snad vzhledem k poloze při cestě, na níž nechyběla mýtní stanice. Snad hrozby vzdouvaného Labe donutily opustit „Mariánské“ sídliště jižně od hradu a přesunout jeho nástupce do nového místa. Kromě toho mohly působit skryté důvody, třeba majetkové anebo různé konkurenční.

Městské vsi, anebo vikbily?

Bez aktivního zázemí nemohlo funkční město prospívat. Vzájemné vazby se mohly vychylovat do různých poloh, od ryze hospodářských po zastřešení v jednom právním okruhu. Pro taková odstupňování mívaly středověké prameny zřídka pevné terminologické ukotvení, takže obraty jako „město s přilehlými vesnicemi“ (*civitas cum villis adiacentibus*), či „vesnice hledící k městu“ (*villas, que spectant ad civitatem*) mohly, ale nemusely ohlašovat totéž. Obtížnější pozici zaujala města bez sídelní kontinuity, naráz zřizovaná

54 O Kynšperku T. VELÍMSKÝ, *Zur Problematik der Stadtgründung des 13. Jahrhunderts in Kynšperk nad Ohří (Königsberg)*, Památky archeologické 83, 1992, s. 105–148, třebaže přetrvávají nejistoty, zda archeologicky zkoumané sídliště se skutečně vztahuje k projektu chystanému v roce 1232. O výzkumu na Sekance M. RICHTER, *Hradištko (passim)*, Davle k roku 1310, *RBM II*, č. 2243, s. 971; o pokusu na litoměřickém Dómském pahorku J. ŽEMLIČKA, *Nezdařená městská založení v Čechách ve 13. století*, *Hospodářské dějiny* 4, 1979, s. 49–51; J. ČECHURA, *Nezdařená lokace Přemysla Otakara II. na Hoře sv. Štěpána a statky chotěšovského kláštera na Litoměřicku v době přehusitské (Doplňky k českému diplomatáři)*, *Litoměřicko 17–20*, 1981–1984, s. 43–69; *Dějiny města Litoměřic*. Sestavili Oldřich KOTYZA – Jan SMETANA – Jindřich TOMAS s kolektivem autorů, *Litoměřice 1997*, s. 122–123; o předchůdci Tábora souhrnně J. ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II.*, s. 363–364.

v řídce osídlené a většinou odlehle krajíně. Aby se jako skutečná města rozvíjela, nemohla se obejít bez agrárního zázemí. Souběžně proto okolo nich vznikaly prstence vesnic, propojovaných s městem různými vazbami. V oblastech *Ostsiedlung* se mluví o tak řečených *Stadtdörfer*, což by v češtině znělo jako „městské vsi“. I výklady o náplni pojmu se ba jen pro vlastní středověk liší. Mohla se pod ním skrývat k městu přiléhající venkovská sídliště, třeba i dvory nebo usedlosti, jejichž hospodáři se těšili úlevám, třeba kolektivnímu užívání pastvin. Mohly sem patřit i vesnice, které byly přímo majetkem města, jako vsi přičleněné k Berounu nebo v držbě jednotlivých měšťanů. Obojí typ posléze splýval. Takové vsi „trpěly“ s městem a později se stávaly základem městských dominií. V další fázi se hovoří o šosovních vsích. Jejich počty se násobně množí v husitském a pohusitském období, po nezdařených odbojích proti Habsburkům (1547, 1620) je zase česká města ztrácela. Sídelně geografické pojetí chápe městské vsi jako příměstská a ponejvíce až s novodobým městem územně i ekonomicky propojená sídliště, dotvářející ráz urbánního komplexu.⁵⁵

Některé dokumenty zacházejí ještě dále. Poukazují na vesnice přičleněné k městu, které spadají pod městskou správu. Jestliže se soudní a správní pravomoci městského rychtáře vztáhly na celý takový okrsek, stával se fojtem nadřazeným vesnickým rychtářům včetně podílů na soudních poplatcích. Městu bývala propůjčována veřejná autorita, zajišťující právní, soudní a prostorovou jednotu takto vymezeného útvaru. Do specifických forem tento způsob rozšířené městské administrativy vykrystalizoval v Lužici a zejména Slezsku, odkud se jeho prvky šířily na Moravu a ojedinele do Čech. Vznikaly okrsky řídicí se právem dotyčného města, na něž se od 13. století začal vztahovat pojem vikbilda (*wicbilde*, *wichbilde* apod.), někdy jako *districtus*, *circuitus*, *territorium*. O definování slezské vikbilty jako územního okrsku (*Landbezirk*), tvořeného symbiotickým spojením města

55 O „kolonizačním okrsku“ (*Kolonisationsbezirk*) při koexistenci města a venkova mluvil již A. ZYCHA, *Über den Ursprung* (1914), s. 566–567. Problém otevřel W. KUHN, *Die Stadtdörfer*, s. 235–305; speciální práci využitelnou i pro českomoravské milieu věnoval polským „městským vsím“ Hans J. REIMERS, *Die Stadtdörfer der mittelalterlichen Ostsiedlung in Polen*, Marburg/Lahn 1976 (= Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 104), ne dostatečně však rozlišuje typy takových spojení. Co všechno se může skrývat pod nejednoznačným pojmem *Stadtdorf*, uvedl J. J. MENZEL, *Stadt und Land in der schlesischen Weichbildverfassung*, in: *Die mittelalterliche Städtebildung im südöstlichen Europa*, Hrsg. von Heinz Stöob, Köln–Wien 1977, 19–38 (= Städteforschung A/4), s. 36–37; s dovedením až do nové doby Erich WEINREUTER, *Stadtdörfer in Südwest-Deutschland. Ein Beitrag zur geographischen Siedlungstypisierung*, Tübingen 1969 (= Tübinger Geographische Studien 32). Stranou nechávám otázky šosovních vsí, o nichž pojednal Jan LHOTÁK v předchozím čísle ČČH 111, 2013, s. 517–562.

a okolních vesnic, kde přímo či nepřímo platí městské právo, se zasloužil Josef J. Menzel. Sám výraz, odvozený ze slova *Weichbild* (s kořenem *wik* = sídliště), má velký pojmoslovný rozptyl a mezi jiným ohlašoval také území, na němž platí městské právo. Od konce 12. století se šířil z Vestfálska do Saska a dále k východu, též s vazbou k magdeburskému právu. Německé bádání spatřovalo ve vikbildách důkaz o pružnosti kolonizačních forem, schopných i ve slovanském prostředí aktivně napomáhat soužití urbánního a agrárního prostředí.⁵⁶

Bádání obvykle rozlišuje mezi *Stadtdörfer* a *Weichbild*, ačkoliv jsou si obsahově příbuzné, navíc oba vykazují mezistupně. Jen obecně se dá říci, že *Stadtdörfer* mívaly spíše hospodářský obsah, u *vikbild* vystupuje do popředí právní a správní dimenze. Přesné nebývají ani rozvahy o překrývání vikbildy s právem míle, tj. délkou zhruba jedenácti kilometrů. Bývalo tomu jen částečně. Ze 70 vesnic, které se hlásily do vikbildy dolnoslezského města Strzegom (německy Striegau, česky Střehom), jich pouhá dvacítko ležela uvnitř mílového okruhu. Za hranicemi jedné míle se v roce 1266 nacházela většina z 18 vesnic, náležejících do vikbildy města Bierutów (německy Bernstadt). Průměrná vikbildla objímala ve Slezsku asi 15–20 vesnic, což mohlo být na 500–1000 lánů.⁵⁷

Jaké formy vikbildního zřízení (a zda vůbec) se ujaly v českomoravské oblasti? Dosáhly srovnání se slezskými předlohami?

První stopy sahají k uničovské listině (1223). Na les, darovaný Přemyslovci „nové“ obci (*nova villa, oppidum*) k vykloučení, získalo město třicetiletou svobodu. Stěží se počítalo s něčím jiným než s jeho kultivací. Hned další privilegium (1234) však obsahuje noticku o „teritoriu“, kde mají platit pouze

56 Z hlavních titulů ke slezským a moravsko-slezským vikbildám Heinrich von LOESCH, *Die schlesische Weichbildverfassung der Kolonisationszeit*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 58, Germanistische Abteilung 1938, s. 311–336; Rudolf KÖTZSCHKE, *Vogtei und Weichbild in der Oberlausitz zur Zeit der deutschen Wiederbesiedlung*, in: Oberlausitzer Beiträge. Festschrift für R. Jecht, Görlitz 1938, s. 16–33; W. KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht*, s. 26–40; J. BAKALA, *Urkundenzeugnisse von der Weichbildverfassung in den mährischen Städten des Magdeburger und Leobschützer Rechtes*, Folia diplomatica 2, 1976, s. 77–86; J. J. MENZEL, *Stadt*, s. 19–38 (definice, s. 20); obecněji ke genezi pojmu Karl KROESCHELL, *Weichbild. Untersuchungen zur Struktur und Entstehung der mittelalterlichen Stadtgemeinde in Westfalen*, Köln-Graz 1960 (= Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte 3). Menzelův význam pro studium slezských vikbild ocenil P. JOHANEK, *Entstehung und Entwicklung des Städtenetzes in Oberschlesien*, in: Stadtgeschichte Oberschlesiens. Studien zur städtischen Entwicklung und Kultur einer ostmitteleuropäischen Region vom Mittelalter bis zum Vorabend der Industrialisierung. Hrsg. von T. Wünsch, Berlin 1995 (= Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 5), s. 57–74.

57 K těmto i dalším údajům W. KÜCHLER, *Das Bannmeilenrecht*, s. 36–38; J. J. MENZEL, *Stadt*, s. 33–34.

z Magdeburku odvozené uničovské řády (*ne extra territorium suum ad alinea iudicia pertrahuntur*). Jak velký to má být okruh, se nepraví. Ani zda měl Uničov nějaké vlastní statky mimo město. Sdílnější je „milost“ Přemysla Otakara I. pro Opavu (1224). Král daroval městu několik vesnic a majetků, přičemž některé teprve za tímto účelem směnil s jinými držiteli.⁵⁸

Zatímco Uničov a Opava patřily k zeměpanským fundacím, vztahují se další příklady k privátním akcím. V představě zřizovatele měly k městskému soudu v (Horním) Benešově hledět okolní vesnice, takže tento soud by se měnil v autoritu města i venkovského okolí. Text listiny z dubna 1253 to sděluje nesmlouvavě. Všichni rychtáři vesnic na majetku králova podkomořího Beneše se mají v soudních věcech upínat k městu a těžké přečiny mají být souzeny přímo ve městě, rozuměj v Benešově (*ut omnes iudices villarum in nostra hereditate existentium iura et sententias in civitate eadem iudicentur*). Další sdělení, byť z podezřelého dokladu, se vztahuje k Brušperku. Jeho založení svěřil biskup Bruno v prosinci 1269 Bertoldovi, rychtáři ve Staříči, a Jindřichovi, rychtáři ve Fryčovicích. V těžších hrdelních a jiných kauzách „měly hledět“ (*spectare teneantur*) k chystanému městu čtyři vypočtené vesnice, totiž Staříč, Fryčovice, Stará Ves a Paskov. Výbavu rychty, popsanou v listině biskupa Bruna z roku 1273, mohl kde kdo závidět mohelnickému rychtáři. Hodný pozornosti je kromě jiného výčet čtrnácti okolních vesnic, které patřily do sféry mohelnické městské rychty. Nesou české i německé názvy a patří ke svědectvím, jak 13. století formovalo kraj na horním toku Moravy. Do této řady se hlásí i privilegium Protivy ze Zábřehu, který v roce 1278 daroval jistému Eberhardovi fojtství v Šilperku (dnes Štůty na Zábřežsku) podle magdeburského práva (*in toto iure Maidburgensi*). Dokument se skrývá v mladším opisu (1365) a okolo jeho autenticity již v minulosti trvala diskuse, zatím ukončená Martinem Wihodou. Nás zajímá to, že fojtství mělo být vybaveno také mílovým právem sahajícím v určitých směrech do vzdálenosti až dvou mílů. V jeho dosahu se vypočítává na patnáct vesnic, které „mají hledět k Šilperku“ (*ad Schilperch spectet*), případně „k městu“ (*que spectant ad civitatem*). Tam všude fojt reprezentoval soudní moc a náležet mu měla třetina z pokut. Pouze devět z uvedených vesnic se však daří plně nebo zčásti určit. Některé opět s názvy ve stádiu zrodu jako „Písařova ves“ (*villa Scriptoris*, dnes Písařov), „Adolfova ves“ (*Adolphi villa*, dnes Jedlí), „Česká ves“ (*villa Bohemicalis*, poloha nejasná) apod. Přesto jedna z vesnic už dokázala zpustnout (*deserta villa Wlczendorf*). Kruh ze severní Moravy uzavírá listina hradištského kláštera (1292), oznamující obnovení lokace města Hranice (*Alba ecclesia*). Dílo opat tentokrát svěřil lokátorovi Jarlochovi,

⁵⁸ CDB II, č. 246, s. 238; č. 265, s. 256–257; CDB III.1, č. 76, s. 83.

který získal také právo, aby ve vsích „téže provincie“ (*eiusdem prouincie*) vysazených Němcům pobíral třetinu soudních pokut. V těchto (nejspíše čerstvých) vesnicích byl povinen třikrát ročně řídit soud. Navozuje to představu asi ne úplně sceleného klášterního území v sousedství Hranic, které Jarloch z opatova pověření kultivoval a kde ve vybraných ohledech měl platit městský (rychtářův, fojtův) soud.⁵⁹

Všechny řečené doklady se vážou k širokému moravsko-slezskému pásu a vynechávají nejen českou, ale i jihomoravskou polovinu země. O tom, že právě ze slezského směru pronikaly vikbildní prvky na Moravu, se dá stěží pochybovat. Byly to však skutečně ryzí (či „pravé“) vikbildy, známé ze Slezska a Lužice? Podle Jaroslava Bakaly svědčí o jejich trvání od poloviny 13. století souvislosti z Benešova, Brušperku, Mohelnice, Jevíčka, Šilperku. Bakala dokonce naznačuje, že *Weichbildsystem* nepronikal ze Slezska, ale jeho rysy a prvky se dříve rodily na Moravě, zamlžila to však nejednoznačná a proměnlivá terminologie. Přesto bude na místě obezřetnost. O náběžích k vikbildám se jistě dá mluvit, ale plnohodnotné vikbildní okrsky, které by zapustily pevné kořeny v životě regionů, to nebyly. I proto, že další osudy těchto zahájených, ale nedovyvinutých útvarů mizí v neznámu.⁶⁰

Až v dalším pokračování se vikbildní prvky šířily do Čech. V první linii, co víme, ještě „moravské“ Jevíčko v Malé Hané na severním okraji Boskovické brázdy. K srpnu 1258 se hlásí sice v první polovině 14. století zfalšované, přesto však situaci asi věcně odrážející privilegium Přemysla Otakara II., v němž král již trvajícím městu a jeho rychtáři Alberovi postoupil důležitá práva. Nejprve politoval utlačované jevíčské měšťany (*civium nostrorum de Gewiczka*) a vzal v ochranu „všechny obyvatele téhož města“ (*universos eiusdem civitatis incolas*). Historie Jevíčka je ale starší, bohužel také opředená falzy. K málu jistotám patří důležitá stezka z Moravy do Čech, respektive z Olomouce do Prahy, která procházela tímto územím. Svázány s ní byly celní a mytní funkce. V hradištských falzech vystupuje Jevíčko jako město v závěru vlády Václava I., teprve Přemysl Otakar II. se však nejspíše o jeho vznik skutečně zasloužil. Svědčil by o tom ideálně oválný půdorys s velkým čtvercovým náměstím, vykazující typologické rysy s Poličkou. Sdělení otakarovské výsady o jakési předchozí lokaci města Jevíčka s rychtou (*civitas Gewiczka una cum iudicio sunt primitus elocata*) a králových před-

59 CDB IV.1, č. 267, s. 459; CDB V.2, č. 597++, s. 190–191; č. 717, s. 367; CDB VI.1, č. 23+, s. 66; CDM IV, č. 302, s. 384–385. K Šilperku/Štítům M. WIHODA, *K problematice šilperského fojtského privilegia a jeho vzniku v r. 1278*, Časopis Matice moravské (dále ČMM) 111, 1992, s. 3–11.

60 Srov. J. BAKALA, *Urkundenzeugnisse*, s. 77–86.

chůdcích, kteří by stáli u počátků města, není úplně čitelné. Bádání někdy hledá prvotní lokaci při osamoceném kostelu sv. Bartoloměje dva kilometry severozápadně od města, jindy se svatyně spojuje s některou zaniklou vesnicí. Kontinuální osídlení jevíčského prostoru, tažené z pravěku, souviselo asi s ruchem na zemské stezce. Soudní okruh města Jevíčka se hlásil k uničovskému právu a podle textu z roku 1258 se měl skládat ze třinácti okolních vesnic (*cum tredecim villis circum ipsam civitatem Gewiczkam iacentibus*), v nichž se střídaly české a převážně německé názvy: Chornice (*Kornicz*), Bělá (*Arnoldzdorf*), Derflík (*Dorfleins*, dnes Víška u Jevíčka), Přední a Zadní Arnoštov (*Arnoldzdorf, Ernstendorf*), Vražné (*Brasen*), Hartinkov (*Hartungsdorf*), Bezděčí (*Mitterdorf*), Unerázka a Dolní Unerázka (*Vnratz, Nyderunratz*, ta druhá zaniklá), Vranová Lhota (*New Branow*), dále neurčitelná či zaniklá sídliště *Merteinsdorf, Vrzedel* a les *Branerwalt*, snad přímo u Jevíčka. Městský soud k sobě stahoval všechny hrdelní kauzy, k jevíčskému rychtářství (ve staročeském překladu *fojstvie*) měly být dědičně přikázány soudy Chornice, Derflíku a Vražného. Město prý tehdy získalo i široce pojaté mílové právo. Více užitečného nesdělují ani listina Václava II. z roku 1291, postupující městu celní privilegium a stvrzující jeho náležitost k uničovskému právu.⁶¹

Vesnice přiřčené jevíčskému soudu se rozkládaly čtyři až deset kilometrů severozápadně a severovýchodně od města, jen Vranová Lhota byla vzdálenější (dvanáct kilometrů). Jejich soustava navozuje mílový obvod, který v půlkruhu svírá město. Zda listina skutečně odráží stav k roku 1258 anebo stav o něco pozdější, není teď důležité, sdělnou hodnotu má konstrukce celého jevu. „Jevíčské“ vsi nejspíše vznikaly společně s městem, některé vykazují nápadné záhumenicové uspořádání (Bělá, Přední a Zadní Arnoštov, Hartinkov). I proto se dá předpokládat užití německého práva, zprostředkované přes ohlášené právo Uničova, to zase odvozené z Magdeburku. Zatímco jevíčský kolonizační okruh se hlásí ke královu dílu, v dříve

61 *CDB.V.1*, č. 160⁺, s. 252–255; *CDMV*, č. 95, s. 295 (k tomu Dalibor HAVEL, *Katalog listin a listů k VII. dílu českého diplomatáře*, I. Zpracování diplomatického materiálu pro období květen 1283 – květen 1297, Brno 2011, č. 543, s. 215). Na detaily starší jevíčské historie se obvykle odkazuje na práci Jaroslav MACKERLE, *Letopis města Jevíčka*, Brno 1958, s. 9–37, ta je však poplatná idealizujícím pohledům. Již „založení“ města klade autor k roku 1225 (s. 25), o době Václava I. uvažoval také A. ZYCHA, *Über den Ursprung* (1914), s. 22. Na nejistou existenci města před rokem 1253 kvalifikovaně poukázal J. KEJŘ, *Vznik*, s. 122. K sídelní situaci P. BOLINA, *Kde byl přepaden biskup Jindřich Zdík roku 1145 (Příspěvek k historii moravsko-českého pomezí)*, ČMM 122, 2003, s. 32–362; na souvislost osídlení kolem sv. Bartoloměje s trasou moravsko-české komunikace poukazují Dušan CENDELÍN – Pavel BOLINA – Dušan ADAM, *Jevíčko na cestě z Prahy do Olomouce v období raného středověku*, Jevíčko 2010, s. 67–69.

osídleném sousedství trvaly cizí majetky. Východně od Jevíčka Biskupice, které do března 1262 patřily olomouckému biskupství a ani poté nevykročily z okruhu olomouckého kostela, což potvrdil roku 1267 biskup Bruno v závěti (*villam episcopalem de Biscopiz apud Ghewiz*). Jako majetek pražského biskupství se v roce 1233 vzpomínají Jaroměřice, situované východně od Jevíčka. Složitější to je s (Velkými) Opatovicemi, jejichž název patří k hojně užívaným. Pochybovat se dá o Jezdoňovi z Opatovic (1281), takže až Petr z Opatovic a snad bratři Medvěd a Vlček z Opatovic (*Vrsus de Opatowicz, Wulzko miles ibidem*), všichni k roku 1308, náleží ke spolehlivým dokladům. Ve všech těchto i jiných míst mohlo sice Jevíčko uplatňovat nároky plynoucí z mílového práva, soudní okruh jevíčského soudu byl však skromnější.⁶²

Něco přes dvě desítky kilometrů na západ od Jevíčka, již na půdě Čech, leží Polička, další z otakarovských podniků. Instrukční listina pro lokátora Konráda (1265) dozajista počítá s budováním věnce dalších vesnic (*villarum omnium, que sunt in presenti et fient in posterum*), v nichž by menší případy soudili tamní rychtáři. Větší provinění by spadala pod soud městského rychtáře, který se stával fojtem poličského okrsku (*advocaciam et iudicium civitatis eiusdem in Policzek et villarum omnium*, ve staročeském překladu: *rychtářství a fojtvství téhož města Poličky i všech vsí*). Záměr se podařilo zčásti naplnit a Polička zaujala důstojnou pozici mezi východočeskými městy. Společně s oběma vesnicemi v západním i východním sousedství tvořil poličský „katastr“ propojený soubor typických záhumenic. Má-li se brát s rezervou formulářový záznam, jak král Václav II. svěřil biskupovi Tobiášovi správu města Poličky a okolní krajiny, přičemž biskup slíbil nechat poličskému fojtovi dohled a soud nad obyvateli té provincie (*aduocati aduocaciam ipsius prouincie commitemus*), souzní s tím králova listina z října 1285, kde vystupuje „naše město Polička se všemi vesnicemi a právy k témuž městu náležitými“ (*civitatem nostram Policz cum omnibus villis et iuribus ad eandem civitatem spectantibus*). O několik let později vyňal Václav II. dvě vesnice, Banín a Bělou (*Banyn et Nouam Belam*), z poličského distriktu a předal je zbraslavskému klášteru. Doslovně se mluví o vyjmutí z pravomoci „města a distriktu poličského“ (*ciuitatis et districtus Policensis*), což evokuje trvání poličské „provincie“ (obě vsi mají blíže k Hradci nad Svitavou) jako okrsku spravovaného a soudně náležitého poličskému fojtovi. Bohužel uniká jeho rozsah, soudě z polohy Banína a Bělé byl asi dost pružný. Začátkem 14. století pronikla Polička mezi věnná města českých královen. V roce 1392 sice Václav IV. potvrdil rychtáři v Poličce ota-

62 Biskupice: *CDB* V.1, č. 315, s. 470; *CDB* V.2, č. 526, s. 79; Jaroměřice: *CDB* III.3, č. 278, s. 395; Opatovice: *CDB* VI.1, č. 144, s. 193; *RBM* II, č. 2179, s. 947.

karovskou „zakládací“ listinu (1265) s výhradou práv císařovny Alžběty, ovšem za situace už změněné.⁶³

Soudně administrativní okrsek, složený z města Poličky a okolních vesnic, se v pramenech hlásí jako *provincia, districtus*, jindy *teritorium, terra*. Údaje o poutech vesnic k „svému“ městu se množí, obvykle s jejich definicí jako majetku města. Samo sebou se rozumělo, že „hleděly“ k jeho právu. Z června 1305 pochází záznam o translaci Bydžova do nové polohy (Nový Bydžov), teprve k roku 1407 však vystupují z anonymity vesnice, „ješto nynie s městem Bydžovem trpie“: Starý Bydžov, Pařeč (zaniklý?), Skřeneň, Humburky, Prasek, Zdechovice a dvůr u Chudonic (zaniklé?) i mlýny a další lidé. Rovněž k Domažlicím byl již v roce 1321 připojen venkovský dvůr měšťana Albrechta Fureyra, roku 1349 ves Petrovice, která měla s městem trpět „jako jiné vsi, kteréž k těmž městu slušejí“ (podle mladšího záznamu). I v Sušici se vzpomínají „vesnice k tomu našemu městu od starodávna příslušející“ (1325), rovněž kolem Vodňan se vinul pás tří celých a dvou polovičních „našich (vodňanských) vesnic“ (1335). Král Jan potvrdil v roce 1336 měšťanům z Kouřimi jejich svobody a práva včetně přivtělení Bošic a poměrně vzdálených Chrástů (de *appropriacione Poschicz, Kraschan*). Pod městskou správou vtělil (*incorporamus*) Jan Lucemburský všechny svobodné i jiné statky, které koupí nebo získají měšťané z Hradce (Králové), takže se mají za ně odpovídat před městským soudem, ne před provinciálními úředníky (1339). Celým 14. stoletím se vinou podobné zprávy, někdy s velkým opožděním. Až v červenci 1370 se dočkaly Prachatic z rukou vyšehradského probošta emphyteutického vysazení (*jure emphiteotico, quod wlgariter purkrecht dicitur*) s milostí, aby se obyvatelé města i předměstí (*in eadem civitate ac in preurbio*) řídili tímže právem jako měšťané v Písku. Opat tehdy přivtělil k městu Staré Prachatice a Ostrov. Další text rozlišuje měšťany, předměstské lidi a obyvatele řečených vesnic (*ciues et suburbani ciuitatis nostre predictae ac villarum predictarum incole*).⁶⁴

Vždy je třeba pečlivě rozlišovat. Podle listiny z listopadu 1304 se i k Budyni táhla řada okolních vesnic (*bona nostra in Budin et villis in Budin*

63 CDB V.1, č. 457, s. 673–677; URK. FORMB., č. 165, s. 156–157; RBM II, č. 1358, s. 586–587; Listy kláštera zbraslavského. Sebral a upravil F. TADRA, č. 2, s. 3; CIM II, č. 651, s. 838–839. S poznámkami k poličskému distriktu A. SEDLÁČEK, *O starém rozdělení*, s. 86–87; s důrazem na ráz poličské pluziny a jejích sousedů W. KUHN, *Die Stadtdörfer*, s. 70. V souvislosti s Trutnovskem a jeho jednak manskému, jednak k městu tíhnoucímu systému hovoří o vikbildě O. WOLF, *Kolonizace*, s. 561–590, v tomto případě jde však o jinou souvislost, než kterou sleduje tento výklad.

64 CIM II, č. 78, s. 143–144; č. 119, s. 196–197; č. 131, s. 210–211; č. 185, s. 304; č. 194, s. 315; č. 211, s. 333–334; č. 288, s. 428–429; č. 436, s. 628–629; č. 820, s. 1086.

pertinentibus), nevázály se však k městu, ale jak osvětluje prodej královské Budyně Zbyňkovi Zajícovi z Valdeka v roce 1336, k budyňskému hradu (*castrum nostrum Budynye cum oppido Budynye ... ac villis Zabobrzisky...*). Město, zřízené nejspíše Václavem II., se stalo součástí hradního panství, jemuž předcházela knížecí dvůr se solidním vybavením. Král Václav několikrát daroval Budyňsko „k výživě“ (míšeňský biskup Bernard z Kamence, kněžna Griffina Sandžská) s vědomím, že opět připadne královské komoře. Ve formulářovém textu, též na jméno krále Václava, se vzpomíná budyňská vilikace (*villicationem nostram in Budin*). Fungovala asi reálně a stahovala k sobě zbytkové královské zboží v oblasti. Ve 14. století se hrad s městem Budyní a věncem okolních vesnic přetvořily v jedno z hazmburských dominií. Není to ojedinělé spojení hradu a „jeho“ vesnic, podobně mluví i jeden z formulářových zápisů, vztažený k době Václava II. (... *habitoribus villarum ad dictum castrum spectantium*). A našly by se další příklady. Analogicky, a sice jako městečko s pásmem okolních vesnic, vystupuje koncem 13. století Příbram, tvořící s nimi jedno z více biskupských panství (*opidum nostrum et villas ad ipsum spectantes*). Právní propojení obou zón, „městské“ i „venkovské“, se tím nijak zřetelně nepotvrzuje.⁶⁵

Nevšední situace se dá zaznamenat v (Českých) Budějovicích, na české poměry velkém městě později s řadou připojených vesnic. O jejich setrvávání ve svazku s Budějovicemi poprvé hovoří listina z prosince 1346, rozlišující kupodivu dvě obce. Na jedné straně vlastní městskou obec chudých i bohatých měšťanů (*communitas civium tam pauperum quam diuitum civitatis Budwoys*), na druhé obec vesnic k městu náležejících (*communitas villarum ad ipsam civitatem spectantium*), takže tyto vsi – nevíme, kolik – tvořily jednu obec. Oba subjekty vystupovaly svéprávně a jejich zástupci tehdy sestavili společnou komisi pro odhad nemovitostí za daňovými účely.⁶⁶

Větší, zvláště královská města tak uplatňovala svůj vliv a ekonomickou váhu v několika odstupňovaných pásmech. Ústředním subjektem zůstávalo vlastní město, před nímž se brzy, opět pod různými názvy, formovala před-

65 *CIM* IV.1, č. 17, s. 31–33; *RBM* IV., č. 265, s. 106–107; *URK. FORMB.*, č. 154, s. 150–151 (*RBM* II, č. 2307, s. 1000); k počátkům Budyně a budyňské vilikaci Oldřich KOTYZA – Jindřich TOMAS, *Počátky Budyně nad Ohří*, Litoměřicko 27–29, 1991–1993, s. 19–56; J. ŽEMLIČKA, *Kasteláni, vilikové a beneficia v netransformované transformaci*, *ČČH* 106, 2008, s. 125–126. Srov. i *RBM* II, č. 2304, s. 999. K Příbrami *Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně*, č. 117–119, s. 95–97; blíže Stanislav POLÁK, *Příbram*, in: *Privilegia civitatis Prizibramensis*. Ed. B. Kopiczková, Příbram 1977 (= Vlastivědný sborník Podbrdská 11/12), s. 11–12.

66 *CIM* II, č. 207, s. 330–331 (mimo hlavní text); srov. J. ČECHURA, *České Budějovice – příklad vytváření městského velkostatku v středověkých Čechách*, Jihočeský sborník historický 54, 1985, s. 164.

městí. Vikbilda, v oblasti střední Evropy v klasické formě rozšířená třeba ve Slezsku, představovala nejvyšší stupeň organizování „městského regionu“, nicméně v českých zemích se obecněji neujala. Proč?

Nejzazší náběhy vikbildního zřízení se rýsují v čistě kolonizačních oblastech Moravy, slaběji v pásu moravského-českého pohraničí (Jevíčko, Polička). Šanci k prosazení měly vikbilda tam, kde jim přály „monotematické“ vlastnické poměry, kde pánovi města současně patřilo venkovské okolí. Modelově třeba královi, takže královské město i jemu administrativně podléhající vesnice by přes vzájemně odlišný status v zásadě tvořily jeden majetkový celek. Objektivně snáze se to dařilo aplikovat ve Slezsku, kde knížecí moc disponovala bytelnějšími nástroji k prosazení autority své i „svých“ měst. V majetkově členitějších oblastech to vnášelo těžkosti. Nejen šlechta, ale i církevní korporace (zejména kláštery) v přemyslovských zemích by se nerady smiřovaly s myšlenkou, že jejich poddaní budou ve vyšší instanci náležet před městské soudnictví. Hlavně s ohledem na příjmy, které z jurisdikce plynuly a představovaly velké zisky. Proto v ryze kolonizačních oblastech měla vikbilda mnohem větší šanci k zakotvení než v „polních krajích“, kde již ve 13. století obvykle vládla majetková rozmanitost. Navíc „právo nucené směny“, s nímž jako s ozvukem půdního regálu mohli ještě operovat poslední Přemyslovci a využívat jej k fundačním projektům, ztrácelo s upevněním majetkových a vlastnických jistot na praktické využitelnosti.⁶⁷

I když se „ryzí“ vikbilda na Moravě a tím více v Čechách nezformovaly, a přestože města jinak pečlivě střežila právní výlučnost a uzavřenost svého areálu, vstupovala s venkovským okolím do čilých kontaktů se záměrem uplatnit v něm svůj vliv, možno říci i převahu. Do další zóny náležely „městské vsi“, těsněji či volně spojené s městskými řády. Některé jako majetek města, případně měšťanů, jiné s právním respektem k městu. Hranice bytostných městských zájmů se obvykle uzavírala v okruhu jedné míle, čím dále od městských zdí, tím vliv slábnul. Jen zdatnější a sebevědomější města hledala skuliny, aby mílový okrsek ovládla důkladněji. Když v prosinci 1266 udělil král Přemysl řadu výsad Žatci, také zákaz krčem v okruhu jedné míle, rozhodl je o milost, aby v době výročního trhu městský rychtář soudil všechny trestní případy, které by se udály mezi trhovci na míli kolem města (*in diebus, quibus forum est in eadem civitate, pervenientes et recedentes in via circumquaque infra spacium unius miliaris iudex idem iudicet*). Vždyť

67 Ani otázka síly osobní moci slezských knížat se nedá řešit obecně, záleželo na konkrétních okolnostech. K jednomu vybranému exemplu Tomasz JUREK, *Dziedzic Królestwa Polskiego ksiązę glogowski Henryk (1274–1309)*, 2. vyd., Kraków 2006; dále J. ŽEMLIČKA, „Právo nucené směny“ při zakládání středověkých měst, ČČH 96, 1998, s. 502–531.

trhový mír byl posvátný a panovník garantoval jeho zachování. K odpovědnosti za jeho dodržování se žateckou listinou přihlásila i města, pokus však zůstal dlouho izolován. Až v roce 1319 král Jan udělil Kadani obsáhlé privilegium, v němž kromě jiného (také udělení mílového práva) zmocnil rychtáře a přísežné, aby soudili všechny kauzy ve městě i do vzdálenosti jedné míle (*quod iudex et jurati predicti ... ad unum miliare auctoritatem habent plenariam iudicandi*) s výjimkou násilí na ženách, nočního zhárství a falšování mince, což mělo setrvat v kompetenci podkomořího. Méně zřetelně formuluje právo města zakročit proti zlodějům, vrahům, falšovatelům mince a škůdcům listina krále Jana pro Ústí (1339). Ne v okruhu jedné míle, ale „v řečeném ústeckém městě nebo jeho hranicích“ (*in dicta Vscensi ciuitate uel eius terminis*), což se mohlo vykládat dost volně.⁶⁸

Ocitáme se na prahu v přemyslovské epoše zahájeného, ale teprve později rozvíjeného jevu, v němž města a jejich soudy vystupují jako právní autorita, případně rameno spravedlnosti nejen v „městských vsích“, ale také na majetcích jiných vlastníků a držitelů. Zboží přiměřená k městu anebo zboží těch, kdož žijí ve městech, mají s těmito obcemi „trpěti“, jak toho od Jana Lucemburského společně dosáhla část královských měst v roce 1337. Dále to zpevňovalo pouta města k zázemí i širšímu okolí. I šlechta později využívala možnosti, aby své zboží vsouvala pod kvalifikovanější městské řády. Již ze 14. století je příkladů víc než dost. Tak roku 1322 zakládal Štěpán z Tetína s královým svolením jakousi ves. Viny měli soudit zástupci vrchnosti dle norem berounského práva, logicky s dovoláním právě k Berounu. Když roku 1341 král Jan svoloval k opětovnému vysazení vsí Hudlic a Chyňavy na Berounsku, měl svolit, aby se řídily právem, „které měšťané našeho Nového Města užívají a kterým se řídí, a kterým se řídí naši sedláci ve vsi Pavlíkově“. Jelikož v roce 1341 Nové Město pražské ještě neexistovalo (zakládací listina je z roku 1348), vztahuje se údaj k Menšímu Městu, dnešní Malé Straně. Pavlíkov na Křivoklátsku byl tehdy pro obě vsi nejbližším místem uděleného městského práva. Analogií z druhého konce Čech mohou být Milavče v podhůří Českého lesa, náležející Chotěborovi z Herštejna. Roku 1324 došlo k proměně vesnice na německé právo s ustanovením, že rychtáři Jindřichovi byl svěřen soud, který má hledět k právu města Domažlic. Jistě to neznamenal, že vesničané by se vyvázali z poddanství a stanuli v právním ohledu na roveň s měšťany, nýbrž zásady městského práva se

68 CDB V.1, č. 464, s. 685; CIM II, č. 111, s. 187; č. 214, s. 336–337; význam přisoudil žateckému privilegii W. KÜCHLER, *Das Bannmeilerrecht*, s. 30–31. K zónám prostorového působení městských center modelově F. HOFFMANN, *Středověké město*, s. 116–118.

měly „technicky“ promítnout do života takto obdařených vesnic. Listiny pozdně lucemburské doby nabízejí množství dalších paralel. Jen s notickou, že to mohla být i chuť hospodářsky zdatných obcí umocněná zkušenostmi na poli unifikovaného městského práva (zásady byly u všech „rodin“ příbuzné), která otevřela vybraným městům přístup mezi popravce.⁶⁹

Závěr

Již v „předměstském“ období se dá pozorovat regulace vztahů mezi venkovským osídlením a předními správními, chceme-li centrálními místy Čech i Moravy (*civitates, urbes*), která působila (kromě jiného) i jako organizačně hospodářská ústředí svých provincií. V nižším řádu nechyběla ani síť trhů a tržních míst, třeba i krčem (*tabernae*), plnicích vážnou roli při „obnovování mince“ (*renovatio monetae*). Do jiné polohy se tyto relace překlápely v modernizačních procesech, jejichž nedílnou součástí byla urbanizace, v českých zemích zahájená a v hlavních rysech ukončená během 13. století. Starou tržní síť knížecí doby střídal rastr „řádných“ právních měst a městeček. Zatímco v tradičních „polních“ oblastech se rýsuje těsná prostorová i obsahová vazba zvláště královských měst k někdejšími hradeckým centřům, která svým nástupcům mohla nabídnout po staletí zažitě spádové zázemí (Litoměřice, Hradec /Králové/, Znojmo, Žatec aj.), tak městské obce zřizované v „nových“ regionech často z iniciativy šlechty a církve volily různější nástroje, jež by usnadnily jejich existenční počátky. Souběžně vznikaly soustavy nových vesnic, vysazovaných způsoby, které si vynucovaly jejich rytmický styk s blízkým, obvykle již městským trhem. Města jako celek se dle své síly a významu snažila ovládnout své zázemí a z těchto ochranných opatření se obecněji rozšířilo hlavně mílové právo, jehož smyslem bylo rozbít staré vazby a napojit je na městský trh, nejprve likvidací mimoměstských krčem a vaření piva, záhy i složek venkovského řemesla. Ani mílové právo nemohlo nic zásadně rozhodnout, ale patřilo k nástrojům, které pozice města ulehčovaly. Podobně jako budování okruhů „městských vsí“, které se mohly měnit až v majetek dotčeného města. I v Čechách a zvláště na Moravě se setkáváme s náběhy k vikbildám, tedy nejtěsnějšímu admini-

69 *CIM* II, č. 198–201, s. 518–526; *Listiny děkanství karlštejnského z let 1322–1625*. Ed. J. TEIGE, Praha 1906, č. 1, s. 4–5; *RBM* III, č. 1002, s. 391–392. O svědectví z Hudlic a Chyňavy naposledy i s přepisem Zdenka POLÍVKOVÁ, *K zakládací listině Chyňavy a Hudlic*, *Minulostí Berounska* 14, 2011, s. 11–29; jiné příklady uvádí F. VACEK, *Emfyteuse* (passim). Stav bádání o popravcích shrnul Václav NOVOTNÝ, *České dějiny*, I.4. Rozmach české moci za Přemysla Otakara II. (1253–1271), Praha 1937 (= *Laichterův výbor nejlepších spisů poučných* 61), s. 308–318, jež ocenil i přínos starší literatury (B. Rieger, A. Sedláček, M. Stieber aj.). Od té doby se poznání vpřed neposunulo.

strativnímu a justičnímu spojení města s venkovem, rychle zpevňované vlastnické představy vrchností i v kolonizačních oblastech však plnému a trvalejšímu rozvinutí těchto forem nepřály, nejvýše v omezených měřítcích.

I když základy alespoň větších městských ekonomik stavěly na prosperitě řemesel a ovládnutí místního trhu, zůstávala města jako celek spojena i s agrární a živočišnou výrobou, v případech menších měst i velmi silně zastoupenou. Byl to rys přetrvávající do nové doby, vlastně i současnosti. Města prakticky všech stupňů si nejenže podvolovala své zázemí, čím blíže, tím intenzivněji, ale na druhé straně musela vycházet vstříc i požadavkům jak na svoji stabilnější polohu, tak na pozici vzhledem k okolnímu venkovu, na jehož spolupráci byla závislá. Tyto nároky za jistých situací nutily k překládání rozvíjejících se, ale ne ještě plně rozvinutých obcí do geograficky vhodnějších míst, kde by se definitivně „usadila“ a z nichž by lépe působila na své okolí. Řemeslnicko-tržní sídliště na „Sekance“ nad ostrovským klášteřem, byť s náběhem k městskosti, se stěží mohlo díky své „hradištní“ poloze stát spádovým místem okolních vesnic. Situaci lépe řešil teprve přesun do Davle.

Vztah města k okolnímu venkovu stále patří k velkým medievistickým tématům. Nejen v oblasti hospodářského, ale také sídelně historického a sociálního vývoje. V každém z těchto segmentů přitom sehrával stmelující roli s městem a městským životem spojený trh, ať běžný každodenní, týdenní či v nejvyšším stupni výroční (jarmark). Nic však nepřišlo samo sebou, i na jeho fungování a efektivitu je nezbytně třeba nahlížet v prostorových a evolučních souvislostech celého regionu.

On the Organisation of the Rural Hinterland of Medieval Towns

JOSEF ŽEMLIČKA

The medieval town or city was unable to function in social isolation. From the very beginning of its existence, it was developing relations with the surrounding countryside and attempted to control it. This study focuses on some selected aspects of these relationships, which are crucial for the economic and social history, without exhausting the entire scope of the topic itself.

The towns with earlier catchment traditions could expand more successfully and develop flexibility in this regard, first of all, the settlement agglomerations below administrative princely castles, which gradually transformed into natural regional trade, craft and commerce centres already prior to the 13th century. However, the towns without a catchment history had to construct their own hinterland in a more complex manner; the same was true for towns founded in colonised regions where a network of rural agrarian settlements was merely formed parallel to the town itself. The ruler himself was also interested in the prosperity of „his“ towns. In order to facilitate their start „in life“, he did not hesitate to grant them various special rights and privileges, in the first instance the right of a „one-mile exclusion zone“ (*Bannmeilenrecht* in German), which was to neutralise the competition of countryside pubs, breweries and afterwards that of other competing activities and crafts. At that time neither the medieval towns, especially medium-size ones nor smaller communities, opted out of their relationship to agricultural production, which was also documented in the numbers of large areas of land which were allocated to the town either during the foundation itself or added later. When such a trading or already urban centre developed in the location which was not favourable in the long-term, it could, for the reason mentioned above and for various legal reasons also, be transferred (*translatio*) to another location. In the areas of the so-called German eastward expansion (*Ostsiedlung*) a specific linkage between the town and neighbouring villages could occur. The closest linkage took place when the powers of the town and that of its authorities were expanded over a neighbouring countryside district, even though the villages thus „annexed“ were not the property of the town (the so-called *weichbild*). The elements of such organisation spread from Silesia into northern Moravia throughout the 13th century, yet they did not take root on a large-scale. On the contrary, in Bohemia, such tendencies can be observed, namely the town and its court tried to behave as the relevant authority not merely in adjoining „municipal villages“, but also over the properties of other owners.

At the same time and study by study, it becomes proven that the relations of the medieval town to the countryside could not be, especially in their initial stages, encompassed in the iron grip of one permanent and universal stereotype, because every municipal subject did maintain its individual features in varying aspects.

Translated by Alena Linhartová

